

תערוך לפני שלחן

הרב איתם שמעון הנקין הי"ד

תערוך לפני שלחן

חיו, זמנו ומפעלו של הרי"מ עפשטיין
בעל ערוך השלחן

התקין לדפוס מתוך כתבי המחבר:
אליעזר יהודה בראדט

Rabbi Eitam Henkin
Set a Table Before Me
The Life and Work of Rabbi Yehiel Mikhl Epstein, Author of Arukh HaShulhan

© כל הזכויות שמורות למשפחת המחבר הי"ד, ירושלים ה'תשע"ט

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
www.maggidbooks.com

עורך אחראי: ראובן ציגלר
עורכת משנה: שירה פינסון, אפרת גרוס
הגהה: בנימין פרנקל
עימוד: שמעון בן-שחר
עיצוב העטיפה: דניאל גדלביץ'
תמונת העטיפה באדיבות ר' דוד קמנצקי, מאוספו

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-260-5 ISBN

נדפס בישראל 2018 Printed in Israel

הספר
תערוך לפני שלחן
יוצא לאור
לזכר נשמותיהם הטהורות של
המחבר הרב איתם שמעון הנקין הי"ד
ורעייתו נעמה הי"ד
אשר עלו לגנזי מרומים
בליל י"ט בתשרי תשע"ו
תנצב"ה

תוכן

דברים אחדים הרב אליעזר יהודה בראדט והמשפחה 11

מבוא: מעמד הרבנות ברוסיה בסוף המאה ה-19 17

א. בין עיר לעיירה: המציאות היהודית במזרח אירופה 17

ב. עולם הישיבות ועולם הרבנות 24

ג. שינויים פנימיים וחיצוניים במעמד הרבנות 27

ד. שיטות המחקר ומקורותיו 31

חלק ראשון: תולדות ופרקי חיים

פרק ראשון: תקופת בוברויסק (1829-1864) 37

א. בוברויסק - חסידים ומתנגדים 38

ב. משפחת הלוי - עפשטיין 41

ג. ימי צעירותו ונישואיו 43

ד. ר"מ ודיין בבוברויסק 47

פרק שני: תקופת נובוזיבקוב (1864-1874) 51

א. מעבר לנובוזיבקוב 51

ב. המפגש עם ה"צמח צדק" 55

ג. הרבנות בנובוזיבקוב 58

ד. 'אור לישרים' 61

ה. נישואי הנצי"ב לבת הרי"מ עפשטיין 63

פרק שלישי: תקופת נובהרדוק (1874-1908) 65

א. רבנות נובהרדוק לדורותיה 65

ב. נסיבות המעבר 67

ג. העיירה נובהרדוק במחצית השנייה של המאה ה-19 70

ד. פרשיות קהילתיות ראשונות 80

ה. מאפייני הרבנות בעיירה היהודית המודרנית 83

ו. פעילות מקומית בנובהרדוק 89

ז. בעיות התקופה בראי דרשותיו של הרי"מ עפשטיין 93

פרק רביעי: בין הציונות והציונים..... 101

א. יחסו של הרי"מ עפשטיין ליישוב הארץ 101

ב. הציונות בתוככי נובהרדוק 108

ג. פרשת המכתב הפומבי נגד הציונות..... 115

ד. יחסים אישיים עם דמויות ציוניות 119

פרק חמישי: פולמוס המוסר..... 123

א. התפתחות תנועת המוסר ומתנגדיה: רקע 123

ב. ר' יוזל הורביץ ופולמוס תרנ"ז 127

ג. פועלו של הרי"מ עפשטיין בפולמוס 133

פרק שישי: ישיבת המוסר בנובהרדוק..... 139

א. ייסוד הישיבה בנובהרדוק 139

ב. אופיה של ישיבת נובהרדוק בתקופתה הראשונה..... 145

ג. מקומו של הרי"מ עפשטיין בעיצוב אופי הישיבה..... 157

ד. מניעי התמיכה בר' יוזל וישיבתו 162

ה. קורות הישיבה בנובהרדוק לאחר פטירת הפטרוץ..... 166

ו. ישיבת "תורה ודעת" בנובהרדוק 175

ז. לקראת סיכום: התלות הכלכלית של ישיבת נובהרדוק בסביבתה..... 185

ח. אפילוג 191

פרק שביעי: משפחת הרי"מ עפשטיין..... 193

א. גיסו הנצי"ב מוולוז'ין..... 193

ב. אזכורים בספרי השניים 196

ג. בנו של הרי"מ עפשטיין..... 198

ד. בנו רבי ברוך הלוי עפשטיין 199

ה. אזכורי הרי"מ עפשטיין בספרי בנו 202

ו. בנו רבי דובער הלוי עפשטיין 204

ז. בתו הרבנית בריינה וולברנסקי [וואלאברנסקי] ופועלה להדפסת ספריו..... 207

ח. הדפסת ספרי 'ערוך השלחן' על ידי הרבנית בריינה אחר פטירתו..... 209

- ט. בתו הרבנית בתיה מרים ברלין – השידוך עם הנצי"ב.....213
 י. המשך חייה של בתיה מירל.....216
 יא. בתו איידל כהנוב.....218
 יב. נספח – הרי"מ עפשטיין ומשפחת שחור.....218

221 ..... פרק שמיני: אחרית ימיו

חלק שני: ספרים, כתבים ועיונים

229 ..... פרק ראשון: ספרי ערוך השלחן – דרך כתיבתם וסדר הדפסתם

- א. סדר כתיבת החיבור וסיבתו.....229
 ב. מתכונת החיבור ואופן כתיבתו.....231
 ג. תחילת הדפסתו.....234
 ד. פגעי הצנזורה.....236
 ה. סדר הדפסת כרכי ערוך השלחן בחייו.....242
 ו. תפוצת ספרי ערוך השלחן והתקבלותם.....248
 ז. הדפסת כרכיו לאחר פטירתו.....255
 ח. אחרית דבר.....257

259 ..... פרק שני: החיבורים הנוספים

- א. אור לישרים.....259
 ב. פירוש ליל שימורים להגדה של פסח.....262
 ג. הגהות מיכל המים על הירושלמי.....265
 ד. ערוך השלחן העתיד.....268
 ה. דרשות קול בן לוי.....277
 ו. תשובות הרי"מ עפשטיין ומכתביו.....280

287 ..... פרק שלישי: ביקורת ספרים

- א. ספר 'כתבי הערוך השלחן' – סקירה.....287
 ב. 'ערוך השלחן' מהדורת פרידמן – סקירה.....301
 ג. תכנית לההדרת הערוך השלחן.....307

309 ..... פרק רביעי: ערוך השלחן ומשנה ברורה

- א. השוואה.....309

- ב. התייחסות ערוך השלחן למשנה ברורה..... 311
 ג. תפוצת המשנה ברורה..... 316
 ד. כוחו של מי עדיף..... 317

נספחים

נספח א: הרי"מ עפשטיין והצמח צדק בעדשת 'מקור ברוך'..... 321

- א. מבחור ישיבה בוולוז'ין לרב בעיירה חסידית..... 321
 ב. דיוני אמינות סביב הביקור בלובביץ'..... 323
 ג. חוקר חסידי שולל את סיפור המפגש..... 327
 ד. האם הסופר הליטאי היה בור בתולדות חב"ד?..... 331
 ה. הראשון שטען שהגר"א הועיל לחסידות..... 336
 ו. מעמד הרי"מ עפשטיין ופסקיו בקרב החסידים..... 340
 ז. כיצד התייחס האדמו"ר מלובביץ' ל'תורה תמימה'..... 345
 ח. סיכומו של דבר..... 347

נספח ב: רבי אליהו גולדברג אב"ד בוברויסק..... 349

- א. השנים הראשונות – קלצק, וולוז'ין וקאפוליה..... 349
 ב. רבנות פאריץ' והצמחת הרי"מ עפשטיין..... 351
 ג. פרשת ההתמנות לרבנות בוברויסק..... 353
 ד. מסמיכותיו והסכמותיו..... 359
 ה. צאצאיו ואחרית ימיו..... 361

נספח ג: תלמידים ונסמכים..... 365

- א. רשימת תלמידים ונסמכים..... 365
 ב. ה'ערוך השלחן' וסמיכתו את הראי"ה קוק..... 371

נספח ד: דרוש לשבת תשובה תרס"ז נאוהרדק..... 377

אחרית דבר הרב פרופ' שמחה פישביין..... 391

ביבליוגרפיה..... 393

מפתח..... 401

אודות המחבר..... 413

דברים אחדים

הרב אליעזר יהודה בראדט והמשפחה

תחילת עיסוקו של המחבר בדמותו וביצירתו של הרי"מ עפשטיין מסתמנת כבר לפני עשור, בשנת תשס"ז, אז פרסם הרב איתם הי"ד מאמר ביקורת על מהדורת 'ערוך השלחן' הוצאת פרידמן. מאז לא הניח את קולמוסו השופע ופרסם מאמרים חשובים רבים בתחום זה על הסתעפויותיו בממות שונות, ודבריו נקראו על ידי רבים. לפני שנים מספר הגיש המחבר חלק מכתיבתו על בעל 'ערוך השלחן' להוצאת טורו קולג' בארצות הברית. ההוצאה אישרה את פרסום הספר, אולם בעקבות הטרדגיה הנוראה גמרו הוריו בדעתם להוציא את הספר באופן עצמאי, בהסכמת טורו קולג'.

רבים מן המספידים שביכו את לכתו בלא עת של המחבר המוכשר הדגישו את שליטתו הגמורה בתחומים רבים: הלכה, למדנות, היסטוריה חברתית-תרבותית ותולדות הרבנות, כמו גם התמצאות בלתי רגילה בנבכי הפרטים הביוגרפיים של כל נושא שבו נגע. אמנם כן, כשרונו המיוחד היה יכולתו למזג תחומי מחקר שונים, דבר שבא לידי ביטוי במאמריו המעולים על הרי"מ עפשטיין וחיבוריו, שזכו לתהילה כבר בחייו. כתיבתו של הרב איתם היתה לשם דבר גם בזכות סגולתו להגיש את המחקר בצורה חיה ומרתקת, מבלי שיורגש כמה שעות של מחקר, עמל ויגיעה מושקעות מאחורי כל בירור וידיעה. גם הפרק הביבליוגרפי הסוקר את חיבוריו של הרי"מ עפשטיין יכול להחיות נפש כל חי ואינו דורש התעניינות מיוחדת מצד הקורא.

לצד כשרונו זה, איכותו של הספר המונח לפנינו מתבטאת בעיקר בהתמצאותו הנדירה של המחבר-החוקר בהיבט המרכזי של חיי נשוא המחקר, דהיינו עולם הפסיקה וההלכה. הרב איתם הי"ד גילה בקיאות מופלאה בכל רחבי החיבור ערוך

השלחן, ולא כחוקר הפולש את החיבור כדי לאתר בו את מבוקשו ההיסטורי, אלא כתלמיד חכם אמיתי שעיקר עיסוקו בנגעים ואהלות. היכרותו עם החומר היתה פנימית ולא חיצונית, כפי שיכול כל קורא להתרשם מחיבוריו ההלכתיים: 'לכם יהיה לאכלה' בסוגיית חרקים במזון, ו'אש תמיד' על הלכות שבת, שבהם ירד המחבר לעומקה של הלכה. בהערות שוליים דחוסות ונמרצות ניכרת ידיעתו בתוכן ערוך השלחן ובמהותו הפנימית.

הספר שלפנינו כולל אוסף פרקים שהמחבר השאיר במחשבו האישי. חלק ממנו פורסם בחייו בכתבי עת שונים וחלק נוסף נכתב במיוחד עבור ספר זה. נפרט בקצרה, לפי סדר הפרקים, מה מקורו של כל פרק, מה התפרסם ובאיזו במה.

הפרקים שלא התפרסמו עד כה:

1. המבוא הגדול לספר, ובו פורש המחבר את מעמד הרבנות באותה תקופה ואת דרכו בכתיבת חיבורו.
2. חלק ראשון, פרק שלישי, 'תקופת נובהרדוק (1874-1908).
3. חלק ראשון, פרק שמיני, 'אחרית ימיו'.
4. חלק שני, פרק שלישי, אות ג, 'תכנית להדרת הערוך השלחן'.
5. חלק שני, פרק רביעי, 'ערוך השלחן מול משנה ברורה'.
6. נספח ג, אות א, רשימות התלמידים ונסמכים.

הפרקים שהתפרסמו בחלקם, והורחבו על ידי המחבר לקראת ספר זה:

1. חלק ראשון, פרק ראשון ושני: 'פרקים בתולדות בעל ערוך השלחן - תקופת בוברויסק, ימי נובוזיבקוב וגיסו הנצי"ב', **ישורון** כה (תשע"א), עמ' תרצא-תשיח.
2. חלק ראשון, פרק רביעי: 'דרכו של רי"מ עפשטיין בעל "ערוך השולחן" בין הציונות והציונים', **המעין** 221 (תשע"ז), עמ' 60-78 (פורסם מן העזבון).
3. חלק ראשון, פרקים חמישי-שישי: 'פרשת פולמוס המוסר ושיבת המוסר בנובהרדוק', **ישורון** לה (תשע"ז), עמ' תקא-תתקנא (פורסם מן העזבון).
4. חלק ראשון פרק שביעי: 'פרקים בתולדות בעל ערוך השלחן - משפחתו וצאצאיו', **ישורון** כז (תשע"ב), עמ' תתעט-תתצה.

5. חלק שני, פרק ראשון: 'ספרי ערוך השלחן - סדר כתיבתם והדפסתם', **חצי גבורים - פליטת סופרים**, ז (תשע"ד), עמ' תקטו-תקלו.
6. חלק שני, פרק שני: 'כתבי הערוך השלחן הנוספים', **ישורון** לב (תשע"ה), עמ' תתפד-תתקו.
7. חלק שני, פרק שלישי, אות א: 'כתבי הערוך השלחן - ביקורת ספר', **עלוני ממרא** 121 (תשס"ח), עמ' 163-173.
8. חלק שני, פרק שלישי, אות ב: 'ערוך השלחן מהדורת פרידמן - ביקורת ספר', **עלוני ממרא** 120 (תשס"ז), עמ' 119-124.
9. נספח א: 'ר' יחיאל מיכל עפשטיין והצמח צדק בעדשת ספר מקור ברוך', **עלוני ממרא** 123 (תשע"א), עמ' 189-215.
10. נספח ב: 'רבי אליהו גולדברג אב"ד בוברויסק', **ישורון** כב (תש"ע), עמ' תתקא-תתקיב.
11. נספח ג, אות ב: 'הערוך השלחן וסמיכתו את הראי"ה קוק', **מקור ראשון** פרשת שופטים תשס"ח (מוסף "שבת").

על עריכת הספר

בדיסק הקשיח שהמחבר השאיר אחריו נמצאו תיקיות רבות הקשורות לתחום ספרנו, כולל פרקים שונים בגרסאות שונות ובמצבי עריכה שונים, וגם חומר אסוף ממקורות שונים. ערכנו השוואה יסודית כדי לזהות את הגרסה המעודכנת ביותר, ולעיתים נדירות שילבנו בין הגרסאות השונות ושיבצנו מקורות במקום שנראה מתאים, הכל מלשון המחבר.

גם הפרקים שהרב איתם פרסם בחייו לפעמים באו כאן ב'פנים חדשות' פרי עטו. נתווספו תיקונים והוספות, כי לא היה פוסק מלחדש ומלבקר את עצמו. גם פרקים א וכן ד-ז בחלק הראשון, שנדפסו לאחר מותו מן העזבון, מופיעות בספר זה בגרסה מתוקנת יותר עם הוספות ותיקונים של המחבר שנמצאו בשלב מאוחר יותר.

המחבר היה רגיל לאסוף מידע ולרשום הערותיו בכל תחום ועניין שהעסיק אותו. לאחר מכן היה נוהג ללטש רעיונותיו ובטוב טעם לצרף יחד פיסות מידע אל מארג שלם. נמצאו במחשב אזכורי תכניות שלא יצאו לפועל, בין השאר בנושא ערוך

השלחן, כגון: "באשר לאופן התקבלותו של הערוה"ש בקרב הפוסקים בדורות שלאחר מכן (בעיקר אחרי השואה) יש אצלי אריכות"; או "הארכתי על רגילותו של הרי"מ עפשטיין בספרי חכמת הנסתר, ועוד חזון למועד". הואיל ופרקים אלה הם בגדר 'ולא משתכחין', השמטנו הפניות שכאלה.

אחת ממעלותיו של המחבר היא לשונו המדויקת והקולחת. נזהרנו שלא לשנות מלשונו המקורית, והשתדלנו רק לסדר את סדר המערכה, דבר דבור על אופניו. כמו כן תוקנו ההפניות לאורך כל הספר לצורה אחידה ועקבית, משום שהדברים נכתבו בשעתם לבמות שונות ובזמנים שונים.

המחבר לא זכה לברך על המוגמר בפרק המשווה בין המשנה ברורה לערוך השלחן (חלק שני, פרק רביעי), שהוריו השלימו מרשימותיו לאחר מותו. אין ספק שפרק זה היה זוכה למקום רחב יותר בידי האמונות, וחבל על דאבדין. הפרק 'אחרית ימיו' (חלק ראשון, פרק שמיני) הושלם על ידי אחי המחבר ד"ר יגיל הנקין. רשימת התלמידים והנסמכים של הרי"מ עפשטיין (נספח ג, אות א) מופיעה בתור רשימה בלבד.

ארבעה הנספחים מתפרסמים בספר זה בשל זיקתם לנושא הספר. נספח א עוסק בשתי נקודות חשובות הקשורות היטב לספר, ובמיוחד בשאלת אמינותו של 'מקור ברוך' מאת ר"ב עפשטיין, בנו של הרי"מ עפשטיין ודעת המחבר שאין לפסול ספר זה באופן גורף אלא "לנפות את הבר שבו מן התבן".

אליעזר יהודה בראדט, עורך

המשפחה מודה לחברים שהתייצבו לימיננו בהוצאת ספר זה לאור. ימי השבעה לבננו ולכלתנו הי"ד הסתיימו בביתם בנריה. בכאב והלם, ובחרדת קודש נכנסו האחים אל מחשבו של בננו הי"ד וגילו שם אוצר בלום, תיקיות-תיקיות מסודרות למופת. את המיפוי הראשוני עשה בננו ד"ר יגיל הנקין.

ד"ר עוז בלומן והרב שמריה גרשוני עמלו לבחון מה השאיר אחריו התלמיד החכם הנרצח. צופיה כהן מרצבך אירגנה את הכתבים. ההוצאה לאור של כתבי בננו מעזבונו הופקדה בידי המיומנות של הרב ד"ר אליעזר בראדט. בחכמה ובדקדקנות, בנדיבות לב ובשעות עמל רבות, הוא ערך ספר זה בשיתוף אתנו. תודותנו נתונות גם לרב משה דוד צ'צ'יק אשר היטיב לעבור על כתב היד.

הרב אליעזר יהודה בראדט והמשפחה

בצד חיבוריו ההלכתיים המעמיקים "לכם יהיה לאכלה" ו"אש תמיד" וכן כחמישים מאמרים, עסק בננו הרב איתם גם בכתביו של סבו-זקנו הגאון הרב יוסף אליהו הענקין זצ"ל. בה בעת הוא זכה לטיפוחו של פרופ' דוד אסף כהיסטוריון חוקר. המשפחה אסירת תודה לפרופ' אסף על כך.

יבורכו משמים מי שאיפשרו את ההוצאה לאור של ספר זה, וביניהם ידידנו הרב מתתיהו ברויד ומשפחתו, וכן חברינו הנאמנים שבחרו להישאר בעיילום שם. תודה נוספת למאיר מילר ולאנשי הוצאת מגיד על עבודתם המסורה והמקצועית: לרב ראובן ציגלר, לשירה פינסון ולאפרת גרוס. תודה גם לבנימין פרנקל על ההגהה ולאביחי גמדני על הכנת המפתח.

ואחרון – הורים קרועי לב מגישים ספר זה לציבור הקוראים ביגון על ימי בננו הי"ד שבטלו בטרם עת, ובהודיה לקב"ה על אורו של בננו שאינו בטל.

יהודה וחנה הנקין

ציון ספרים בהערות שוליים

הספרים הבאים מופיעים פעמים רבות בהערות השוליים של הספר. כדי שלא להלאות את הקורא, בחרנו לצייןם בקיצורים הבאים:

ר' מאיר בר-אילן, **מוולוז'ין עד ירושלים**, מהדורה שנייה, תל אביב תשל"א. להלן: **מוולוז'ין עד ירושלים**.

ר' מאיר בר-אילן, **רבן של ישראל**, ניו יורק תש"ג. להלן: **רבן של ישראל**.
ר' אהרן יהודה הלוי הורוויץ (עורך), **כתבי הערוך השלחן**, ירושלים תשס"ז. להלן: **כתבי הערוך"ש**.

ר' דב כ"ץ, **תנועת המוסר – תולדותיה, אישיה ושיטותיה**, חלקים ראשון-חמישי, ירושלים תשמ"ב. להלן: **תנועת המוסר**.

ר' דב כ"ץ, **פולמוס המוסר**, ירושלים תשל"ב. להלן: **פולמוס המוסר**.
ר' יהודה ליב מימון, **שרי המאה**, חלק שישי, ירושלים תש"כ. להלן: **שרי המאה**, ו.
ר' יהודה ליב מימון, **למען ציון לא אחשה**, ירושלים תשי"ד. להלן: **למען ציון לא אחשה**.

ר' יהודה ליב מימון, **מדי חודש בחודשו**. להלן: **מדי חודש בחודשו**.

ר' ברוך עפשטיין, **מקור ברוך**, וילנא תרפ"ח. להלן: **מקור ברוך**.

מבוא

מעמד הרבנות ברוסיה בסוף המאה ה-19

א. בין עיר לעיירה: המציאות היהודית במזרח אירופה

חוקרי החברה היהודית המזרח-אירופית בעת החדשה, למן יעקב כ"ץ ואילך, מתארים את ירידת קרנה של הרבנות והפיכתה לגורם שולי בעולם היהודי, כחלק מן הירידה הכללית בכוחם של הממסדים הישנים והפיכת ההשתייכות לקהילה היהודית-הלכתית לעניין וולונטרי בלבד – התרחשות המסומלת בעיקר בפירוק "ועד ארבע ארצות" בפולין בשנת תקכ"ד (1764)¹. הרבנות במאה ה-19, לפי התיאור המוקובל, לא נחשבה עוד כמוקד הנהגה רוחנית כבעבר, אלא שימשה כתובת טכנית לשאלות הלכה בלבד. אופייני בהקשר זה הוא ציטוט דבריו של ר' יחיאל מיכל פינס, מאמצע המחצית השנייה של המאה ה-19:

אם נתבונן בפני הרבנות עתה, מה תחזה עינינו? פלאים ירדה ממרום עוזה לתחתית שפלותה, גלה כבוד ממנה וכחה עזבה! החבילה המשולשת התפרדה, אין שואל תורה ואין מגיש משפט לפני הרבנים [...] ולא קם בידי הרבנים

---

¹ ראו: כ"ץ, **מסורת ומשבר**, ירושלים תשי"ח, עמ' 266-269, 280-281; כ"ץ, **ההלכה במיצור: מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 9-20. שיקוף אופייני של תזה זו במחקר, היא האמירה כי "כאשר פורק הוועד בשנת 1764, התמוטט עמו המימון של מוסדות התורה המסורתיים, ובעקבותיו התמוטט כל מבנה הסמכות הרבנית המקובלת" (יהודית קליק, "יהדות רוסיה העתידית: היהודים בחלקיה המזרחיים של ממלכת פולין-ליטא", בתוך: קוליק אלכסנדר [עורך], **תולדות יהודי רוסיה**, עמ' 220).

אלא משרת ההוראה לבדה להורות בין דם לדם ובין נגע לנגע. הדבר הזה לבדו כבר יש בו די להוריד כבוד הרבנות ולהחליש כחה...².

כיום מסכימים החוקרים כי בין הגורמים לירידה של הממסדים הישנים, נמצאים לא רק תהליכים חברתיים ואידיאולוגיים למיניהם, פנימיים וחיצוניים – אלא גם, ובמידה רבה, התהליך הדמוגרפי ושינוי תנאי החיים הכרוך בו³: החברה היהודית הפכה בעידן החדש לחברה מודרנית-עירונית יותר ויותר, תוך שהיא יוצרת ריכוזי אוכלוסייה בהיקפים חסרי תקדים. אם בתחילת המאה ה-19 לא היו בעולם יותר משלוש או ארבע קהילות של עשרת אלפים יהודים, הרי שלקראת סוף המאה כבר מדובר בקהילות של מאה אלף יהודים, ורבות אחרות של יותר מחמישים אלף⁴ – מציאות הרת גורל עבור הממסדים הישנים בעם היהודי. המבנה הותיק של הנהגת הקהילות ושל מוסד הרבנות, יושם בהצלחה יחסית לאורך הדורות כל עוד היה מדובר בקהילות קטנות ובינוניות, של כמה אלפי יהודים לכל היותר, וממילא בעלות יכולת ריכוזית וסמכות רבה באופן טבעי. אך כשנוצרו במהלך המאה ה-19 מרכזים עירוניים גדולים שכאמור, לראשונה בתולדות יהודי אירופה, הכילו רבבות יהודים בשטח מצומצם של כמה קילומטרים רבועים. המבנה הישן של ההנהגה הקהילתית והרבנית – הפשוט, הישיר באופיו והמנותק ביסודו מהפוליטיקה הארצית הכללית – נעשה הרבה פחות אפקטיבי, וממילא פחות רלוונטי, גם עבור האוכלוסייה המבקשת להוסיף ולאחוז במסורת.

אלא שבנקודה זו, אי-התייחסות מספקת לפריסה המורכבת של הנתונים הדמוגרפיים עלולה ליצור מעין אשליה אופטית. הדברים אמורים באשר למרכיב נוסף בתאוריה שביסס כ"ץ על האורתודוקסיה היהודית בעידן המודרני: כ"ץ מתמיה על התופעה שדווקא בעידן שבו אחוזים גדלים והולכים של יהודי אירופה

² "דור ומנהיגיו", **הלבנון**, י"ט אב תרל"ו (שנה 13 גליון 1), עמ' 2. הוא כותב שם, אגב, כי גם "הישיבות שבתו ובטלו והחנוך מסור עתה בידי עולי ימים"; תיאור זה אינו מדויק, אך הוא היה דרוש לר"מ פינס על מנת לטעון כי "שלוש המשרות" שהגדירו את הרבנות בעבר, "כהן, שופט וחכם" (שם, עמוד השער), כבר בטלו, שהרי לפי דבריו לא פונים עוד לרב בשאלות הלכה, לא מגישים בפניו דיני ממונות, ואף לא באים לבית מדרשו ללמוד תורה.

³ על חשיבות הפריזמה הדמוגרפית והסטטיסטית להבנת תולדות העם היהודי ראו: S. Baron, "Emphasis in Jewish History", *Jewish Social Studies*, Vol. 1, 1939, pp. 29-30. ליישום גישה זו בפועל ראו: רפאל מאהלר, **יהודי פולין בין שתי מלחמות עולם**, תל אביב תשכ"ט; הונדרט, **גאולה קטנה ומעט כבוד**, עמ' 33-42.

⁴ ראו: אטינגר, **תולדות עם ישראל**, עמ' 79, 152.

אינם עוד שומרי מצוות, ועל כל פנים אינם רואים עוד את הרבנים כמקור סמכות רוחני ומעשי, גדל הנפח של ספרות השאלות והתשובות פי כמה לעומת הדורות הקודמים. ההסבר לכך, לדבריו, הוא שדווקא עקב ההתפוררות הנמשכת של מוסדות העולם הישן ושל החברה המסורתית, הרגישו אלה שנתרו נאמנים לחברה זו צורך לחזק את זיקתם הפעילה לערכיה, והתגברה אפוא הנטייה לפנות לרבנים על כל צעד ושעל, גם בתחומים ובשאלות שבעבר לא נחשבו כמצריכים פנייה לסמכות רבנית, ועל כל פנים בתדירות גדולה מבעבר:

...מצב זה גרם לתופעה המפתיעה לכאורה, שספרות השאלות והתשובות, במקום להידלדל שעה שמגזרים גדלים והולכים של הציבור הפקיעו עצמם משליטת ההלכה, אדרבה זכתה להתרחבות לאין שיעור. אין זאת אלא שהנשארים בתחום שליטתה של ההלכה קיבלו על עצמם את עולה בעיצוב אורח חייהם במידה מרחיקת לכת יותר מאשר בדורות הקודמים [...]. תלותו של היהודי האורתודוקסי המודרני במנהיגו הדתי, הוא בעל ההלכה, גדולה יותר אפוא מתלותם של אבותיו, יושבי הגטו, במורי ההוראה שבזמנם⁵.

אולם העובדות אינן תומכות בתאוריה זו. קורות הזמנים החדשים משתקפות כמובן בספרות השו"ת, כשם שכל תקופה היסטורית בעבר השתקפה בספרות השו"ת בת-זמנה, אך לפי התרשמותי לא ניתן לומר כי חל שינוי מובהק בצביונה ואופיה של ספרות השו"ת במאה ה-19 לעומת המאה ה-17⁶. דומה כי הרוב

---

⁵ כ"ץ, **גוי של שבת: הרקע הכלכלי-חברתי והיסוד ההלכי להעסקת נוכרי בשבתות ובחגי ישראל**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 180-182.

⁶ כאסמכתא לדבריו כותב כ"ץ כי "בעוד אשר עד הזמן החדש תופסים דיני חושן משפט מקום מרכזי בקובצי השו"ת ומרבית תשובות המשיבים הן ביסודו של דבר פסקי דין במשפטים בעלי אופי אזרחי, הרי מרבית תשובות חכמי הדורות האחרונים שייכות לחלקי 'אורח חיים' ו'יורה דעה', היינו לתחום הדתי הריטואלי ולהתנהגות האישית" (שם, עמ' 182). לפי הערכתי ונסיוני בספרות השו"ת, הטיעון הזה אינו מבוסס. מלבד שאת מיעוט הפרסומים בענייני חושן משפט במאה ה-19 ניתן לתלות בגורמים חיצוניים לחלוטין (הצנזורה הרוסית, למשל. ראו שלל הדוגמאות במאמרו של יהושע מונדשיין, "תשובה אבודה מכ"ק אדמו"ר ר' שניאור זלמן מליאדי", **אור ישראל** כו (תשס"ו), עמ' ט-י. זאת בנוסף להגבלות הדרסטיות על יישום משפטי התורה ברוסיה הצארית, מאז תקנות 1804), הרי שעצם האמירה כי עיקר עיסוקה של ספרות השו"ת הוא בשאלות משפטיות, נכונה בעיקר ביחס למאה ה-16, ובפרט בתשובותיהם של חכמי המזרח התיכון – ואילו בתשובות חכמי אירופה במאה ה-17, הקודמת עדיין לרוב התהליכים בהם עוסק כ"ץ, חושן משפט אינו תופס נפח ניכר בהרבה לעומת שאר חלקי השלחן ערוך.

המכריע של השאלות והתשובות שנכתבו בתקופה זו אינו שייך לקטגוריה שונה באופן מהותי מזו של השאלות והתשובות שנכתבו בדורות הקודמים. את מרבית הדיונים שבספרי השו"ת שנדפסו במזרח אירופה במאות השנים האחרונות, כולל המאה ה-19, לא יוכל היסטוריון שאינו בקיא בתולדות הספרות הרבנית לתארך על פי התוכן בלבד למאה שבה נכתבו. הנושאים הם ברוב המקרים אותם נושאים והגישה אליהם בדרך כלל אינה שונה. רק בחלק קטן יחסית של שאלות הנוגעות במישרין לתופעות שנתחדשו באותו דור, ניתן לזהות בבירור את השינוי המצופה.

אם כן, מה מקור התופעה של "הגידול היחסי" בהיקף ספרות השו"ת דווקא כשתופעות ההשכלה והחילון הולכות ונעשות דומיננטיות בעם היהודי? התשובה היא, כאמור, שמדובר באשליה אופטית: אכן, לאורך המאה ה-19 נוצרה והתרחבה במזרח אירופה שכבת היהודים שאינם עוד שומרי מצוות, ואחוז המזדהים עם ערכי החברה המסורתית התמעט בהתמדה – אולם הגידול העצום באוכלוסייה היהודית בתקופה זו, במספרים מוחלטים, הביא לכך שבפועל מספר היהודים שומרי המצוות גדל אף הוא במידה משמעותית. אם בסוף המאה ה-17 מספר יהודי העולם כולו נאמד סביב מליון נפשות, הרי שלקראת סוף המאה ה-19, מספר יהודי מזרח אירופה לבדם היה גדול פי כמה⁷. אף אם נניח שכבר בשלב זה התקרב מספר ה"חופשיים" לגבול החמישים אחוזים (וראו להלן), עדיין מדובר על מליוני יהודים בקבוצת ההשתייכות המזוהה עם האורתודוקסיה והמסורת – מציאות דמוגרפית-חברתית חסרת תקדים. הסיבה לגידול בהיקף ספרות השו"ת, נובעת אפוא בראש ובראשונה בעיקר מקיומם של הרבה יותר שואלים, ובמקביל הרבה יותר משיבים, מאשר בכל תקופה אחרת בתולדות ספרות זו. לענייננו ניתן לומר, לשם המחשה, כי רבה של עיירה שגרתית בליטא או רוסיה הלבנה של סוף המאה, שימש כתובת למספר יהודים שכמאה שנים לפני כן היה רק לרבני הערים הגדולות ביותר באירופה⁸. אם כן, למרות כל הבקיעים בעולמה של

⁷ ראו: S. Baron, *The Russian Jew under Tsars and Soviets*, NY 1964, pp. 76-77; אטינגר,

בין פולין לרוסיה, עמ' 257-279. וכן: שטמפפר, "גידול האוכלוסייה והגירה ביהדות פולין-ליטא".

⁸ בשימוש במונחים "ליטא" ו"רוסיה הלבנה" (ולהלן: ליטא) כוונתי למרחב שבמרכז ובצפון תחום המושב, בו שכנו מרבית הישיבות הגדולות לפני מלחמת העולם הראשונה, והשפעתה של ההנהגה הרבנית המסורתית הורגשה בו במידה ניכרת (המרחב החסידי במזרח אירופה, בעיקר בפולין-גליציה ובדרום תחום המושב, על מאפייניו המיוחדים וההנהגה האדמו"רית של הציבור האורתודוקסי שבו, דורש דיון נפרד). את גבולותיו – לענייננו – של מרחב זה, שכלל את מחוזות מינסק, גרודנא, וילנא וקובנא, ניתן להגדיר בקווים גסים בבריסק וביאליסטוק במערב, פינסק

החברה המסורתית, עם כל השינויים התרבותיים והחברתיים שהתחוללו והוסיפו להתחולל, היקף האוכלוסייה המזוהה באופן עקרוני עם ההנהגה הרבנית, לא רק שלא הצטמצם לאורך המאה ה-19, אלא גדל בשיעור ניכר.

יתר על כן, אותו ערעור כללי של הממסדים הישנים, כפי שתואר לעיל, נוגע בעיקר לחברה היהודית העירונית כפי שהתגבשה בעידן המודרני; ביישובים הקטנים והבינוניים, לעומת זאת, הרלוונטיות של מבנה ההנהגה הוותיק הוסיפה להישמר במידה רבה יותר – ואין לשכוח כי לפי נתוני מפקד 1897 ברוסיה, רוב יהודי תחום המושב (56.7%) חיו עדיין בעיירות ובכפרים ולא בערים הגדולות והבינוניות⁹. על אף הגידול המתמיד בהיקפם ועוצמתם של זרמי ההשכלה והחילון, הרי שמבחינה סטטיסטית, נראה שגם בסוף המאה ה-19 היה רוב הציבור היהודי ברוסיה מזוהה עדיין עם העולם המסורתי ואורחותיו¹⁰. אם נבקש אפוא "לחקור את החוויה שחוו רוב היהודים בהקשרה", כלשון ג"ד הונדרט¹¹, נמצא כי במזרח אירופה של סוף המאה ה-19 עדיין היתה זו חוויה בעלת מידה לא מבוטלת של מרכיבים מסורתיים (או מסורתניים, אורתודוקסיים).

בדרום, שקלוב במזרח, ודווינסק בצפון. כמו כן, האבחנה שאערוך בין "עיירה" ל"עיר", תתבסס על הגדרתו של יהודה באואר את ה"שטעטל" כיישוב שרוב תושביו יהודים, ושספרם אינו פחות מ-1,000 ואינו יותר מ-15,000 (באואר, "נובוגרודק – סיפורה של עיירה", עמ' 31). אמנם, הגדרה זו תואמת את המציאות הסוציו-דמוגרפית שלפני מלחמת העולם השנייה, ואילו בתקופה שלפני המלחמה הראשונה המספרים אמורים להיות בהתאם נמוכים מעט יותר.

⁹ בנושא זה ראו: רופין, **מלחמת היהודים לקיומם**, עמ' 59-67.

¹⁰ ראו דברי בקון, "החברה המסורתית בתמורות העתים", עמ' 455, 461. את הקביעה כי עיקר מימושו של תהליך החילון בעם היהודי התרחש לא לפני העשור השני של המאה ה-20, ניתן לעגן בין השאר בסטטיסטיקה של מספר הפונים ללימודים במוסדות השכלה גבוהה: לפי אומדניו של רופין (שם, עמ' 233, 30), נמצא כי בין 1900 ל-1935 גדל מספר הסטודנטים בעם היהודי בכ-80%, בשעה שהגידול הדמוגרפי עמד על פחות מ-60%. משתקפים בכך גם תהליכים חיצוניים, כמובן, הקשורים למעמד המשפטי של היהודים בארצות השונות ולנגישות שלהם למוסדות ההשכלה הגבוהה, אך הדבר עדיין מהווה המחשה כי בתקופה זו דווקא, ולא לפני, התחולל עיקר השינוי בפועל בזיקתו התרבותית של רוב העם היהודי.

¹¹ הונדרט, **גאולה קטנה ומעט כבוד**, עמ' 232. ראו עוד בדבריו שם: "היסטוריונים הדגישו יתר על המידה את השינוי והתמקדו יתר על המידה באידיאולוגיה [...] חוויית יהודי מערב אירופה הייתה התבנית לסיפור המודרניזציה שסיפר למעשה כל היסטוריון יהודי שהתייחס לתקופה, אך הנרטיב הזה נוגע רק לקהילות יהודיות קטנות ששיעורי אוכלוסייתן בארצות שהן חיו בהן ובכלל היהודים שחיו באירופה, היו זעומים".

דוגמא לכשל הנגרם כתוצאה מאי הבאת הנתונים הללו בחשבון, נמצאת בדיונו של מרדכי זלקין בפרשה ההיסטורית המורכבת של הגיוס הכפוי לצבא רוסיה למן תקופת הצאר ניקולאי הראשון (1827) ואילך, ומדיניות הגיוס הסלקטיבי שהופעלה במהלכה על ידי הנהגת הקהילות השונות¹². זלקין, המנתח את צדדי הפרשה תוך שימוש במונחים השאולים מן הפובליציסטיקה הפוליטית העכשווית, מעלה שוב ושוב את הטענה כי דוברי האורתודוקסיה וההנהגה הרבנית, בתגובותיהם לביקורת שהושמעה כלפי התנהלותם בפרשה זו, "התעלמו" מסוגיית "אי גיוסם של תלמידי הישיבות" ואפלייתם לטובה על חשבון אוכלוסיות אחרות. אלא שלאמיתו של דבר טענה מסוג זה לא תעלה על הדעת בעולם מסורתי, שאחד מערכי היסוד המרכזיים שלו הוא חשיבותו של העיסוק בתורה. אוכלוסייה המזדהה באופן כללי עם ערכי העולם המסורתי – וכזה היה, כאמור, רוב הציבור היהודי ברוסיה בתקופה הנדונה – אינה עשויה להתייחס בהבנה אל הטענה כי הוצאת צעירים המקדישים את חייהם ללימוד תורה ממכסת הגיוס היא "אפליה" בעלת בעייתיות ערכית. טענה כזו הושמעה בעיקר מצד משכילים רדיקליים, שכבר ניתקו את עצמם מכבלי העולם המסורתי וערכיו, ולא הזדהו – בלשון המעטה – עם גישה המקנה מעמד נכבד למוסד המסורתי של לימוד התורה ותלמידי החכמים¹³. הציבור הרחב, לעומת זאת, החזיק בגישה שונה למדי; זלקין עצמו, במאמר אחר, מתאר היטב את העשרות הרבות, אולי אף מספר תלת-ספרתי, של בתי מדרש קהילתיים שפעלו בעיירות וערים בכל רחבי ליטא¹⁴. מפעל מסועף זה לא היה יכול להתקיים ללא תמיכה ישירה ומתמדת של הקהילה המקומית ואנשיה, ותלמידי בתי המדרש הללו אף חיו על שולחנם של בעלי הבתים במקום, במנהג ה"ימים" הידוע¹⁵.

¹² זלקין, "בין 'בני אלוהים' לבני אדם" (ראו בפרט עמ' 175-176, 178-187, 203-204).

¹³ ראו: לזין, **ערכי חברה וכלכלה**, עמ' 123-126, וכן עמ' 54-56.

¹⁴ זלקין, "עיר של תורה". וראו להלן הערה 19.

¹⁵ זלקין ("בין 'בני אלוהים' לבני אדם", עמ' 171-172, וראו שם הערה 58) נוטה לאמץ את תיאורו של ש"י פין כי בתי המדרש שימשו כ"ערי מקלט" לבטלנים שביקשו להימלט מהגיוס. שאול שטמפפר, לעומתו, טוען כי בחורים מסוג שכזה לא היו מסוגלים לזכות בתמיכה כלכלית, ומתאר בפרוטרוט את נורמות הלימוד, שהיו כרוכות בחיי סגפנות ולימוד בהתמדה במשך רוב שעות היממה (שטמפפר, "החדר – לימוד תורה ושימור הריבוד החברתי", בתוך: ע' אטקס וד' אסף [עורכים], **החדר**, תל אביב תש"ע, עמ' 47-50). בהקשר זה, זלקין גורס כי אי-גיוס "בחור הוגה בתורה" פירושו היה "אפלייתם לטובה של מי שנמנו על האליטה הדתית" (זלקין, שם, עמ' 210); האמנם הצעירים לומדי התורה במאה ה-19, הן בבתי המדרש הקהילתיים והן בישיבות הגדולות, היו בהכרח אליטה במובן חברתי כלשהו? באופן דומה הוא כותב (שם, עמ' 208), כי "את התעלמותו

תופעה מובנת היא שמשפחה שבנה הוא שנבחר לגיוס הכפוי על מקומו של אחד מהלומדים, התרעמה על כך מאד – ותהא זיקתה הדתית באשר תהא; אך אין בכך כדי לשקף את עמדתו המסורתית של הציבור הרחב, בפרט בעיירות, כלפי הסוגיה העקרונית של מעמד לימוד התורה.

בסיכום ביניים, ניתן לקבוע כי רבים ממרכיבי העולם הישן, המסורתי – על השואלים והמשיבים שבו, על הספרים והמחברים שבו, על הרבנים ובתי המדרש שבו – הוסיפו להיות בעלי משמעות עבור חלק ניכר מהאוכלוסייה היהודית במזרח אירופה גם בשלהי המאה ה-19¹⁶. זאת, יש להדגיש, בייחוד כשמדובר באוכלוסייה הבלתי עירונית – ה"שטעטל", ששימרה מידה משמעותית יותר של מאפייני העולם המסורתי, לעומת המודרניזציה המואצת של האוכלוסייה העירונית.

את מסגרת הדיון במעמד הרבנות בליטא של סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 אני מבקש אפוא להגדיר באמצעות הבחנה כללית בין המציאות היהודית העירונית-מודרנית לבין זו של ה"שטעטל" הממוצע, העיירות והכפרים במרחבי תחום המושב – ובנוסף הקדשת תשומת לב לתמונת המציאות כפי שנחוותה על ידי מרבית האוכלוסייה, ולא דווקא כפי שצוירה בהשקפתם של אוזני העט שבה.

של [ר' ברוך] אפשטיין [משאלת הגיוס הסלקטיבי] אפשר אולי להסביר בהשתייכותו למשפחות האליטה הכלכלית פוליטית והרבנית גם יחד". רבנית מילא, אבל איני יודע לאיזו אליטה כלכלית או פוליטית השתייך פקיד הבנק הפינסקאי ר"ב עפשטיין.

¹⁶ השונו דיונו של שוחט, "ההנהגה בקהילות רוסיה עם ביטול הקהל", עמ' 216-220. מבלי להפריד בין קבוצות התייחסות שונות, הוא מביא מחד מקורות המתארים כי בליטא "נשאר עפ"י רוב כבוד הרבנות בתקפו", ומאידך מקורות שאינם מזכירים השפעה כלשהי של הרב המקומי בענייני הציבור. המציאות כמובן לא היתה אחידה, אך מסך העדויות שהובאו שם ניתן בהחלט לומר כי גם ברבע השלישי של המאה ה-19 נותר לרב – בעיקר כזה שהיה מפורסם גם מחוץ למושב – מעמד של השפעה ציבורית. באשר לרבע האחרון של המאה מתאר שוחט (שם, עמ' 219) כי מעמד הרבנים הלך והתערער במהירות, בעיקר עקב התפשטות ההשכלה והחילון (והשוו: ישראל ברטל, "תגובות למודרנה במזרח אירופה", בתוך: ש' אלמוג ואחרים [עורכים], **ציונות ודת**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 35-39); אלא שגם זאת יש להתאים למידה המשתנה של אחיזת ההשכלה במקומות השונים, כאשר התופעה הורגשה כאמור בעיקר בערים הגדולות, ופחות בעיירות ובאיזורים הכפריים, בהם כאמור ישבו עדיין רוב יהודי רוסיה.

ב. עולם הישיבות ועולם הרבנות

כהמשך לאותם יסודות שהניח יעקב כ"ץ, תאוריה מקובלת בחקר האורתודוקסיה המזרח אירופית במאה ה-19 גורסת כי גם בתוככי העולם האורתודוקסי נדחק מעמדה של הרבנות הקהילתית לשוליים, ועל חשבונה התחזקו הישיבות העל-קהילתיות בליטא וחצרות האדמו"רים בפולין ודרום-רוסיה, ששימשו מעתה מוקדי ההנהגה החדשים¹⁷. לפי תאוריה זו ניתן לומר כי מעמד ראש הישיבה החליף בליטא את מעמד רב הקהילה כגורם הסמכות וההזדהות הדתית, וכי כבר במאה ה-19 היוותה למעשה הישיבה העל-קהילתית מעין קהילה אלטרנטיבית המבטלת את הצורך בהשתייכות לקהילה מן הדגם הישן¹⁸.

ככל שמדובר ביישוב היהודי המתרחב בארצות הברית ובארץ ישראל, שהיו נטולות מסורת מושרשת של רבנות קהילתית, דומה כי אכן בסוף המאה ה-19 לא היה קשר משמעותי בין מעמדו הציבורי של רב לבין כהונה במשרה קהילתית רשמית כלשהי. אולם האם כך היה גם בתפוצה היהודית הוותיקה ברוסיה? האם לאור התמונה הדמוגרפית הנזכרת, ניתן לומר שרבני העיירות איבדו את הציבור שהנהיגו בעבר? לטענתי, גם בעולם האורתודוקסי שהלך והתגבש בליטא במחצית השנייה של המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, הוסיפה ההנהגה הרבנית

¹⁷ ראו: דוד אסף וישראל ברטל, "שתדלנות ואורתודוקסיה: צדיקי פולין במפגש עם הזמנים החדשים", בתוך: ר' אליאור, י' ברטל וח' שמרוק (עורכים), **צדיקים ואנשי מעשה - מחקרים בחסידות פולין**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 65-90, ובפרט עמ' 68; ישראל ברטל, **מאומה ללאום - יהודי מזרח אירופה 1772-1881**, תל אביב תשס"ב, עמ' 65. לשיקוף אופייני של תזה זו במחקר, ראו: חיים א' וקסמן, "חוק הברזל של החומרה וחרדיות האורתודוקסיה", מ' ליטבק וא' לימור (עורכים), **קנאות דתית**, ירושלים תשס"ח, עמ' 185-186.

¹⁸ אחת ההשלכות של ההנחה הזו על מצב המחקר, היא שבדור האחרון מתקיים טיפול עשיר ומסועף בישיבות ליטא למיניהן ובחצרות האדמו"רים השונות במאה ה-19, ולעומת זאת מוקדש נפח זעום בלבד לעיסוק ישיר במנהיגים רבניים מן הדגם "הישן" או להתמקדות בתחום הרבנות הקהילתית בכלל (כפי שציין בקון, "החברה המסורתית בתמורות העתים", עמ' 454. בין היחידים שהקדישו עד כה מסה משמעותית של מחקר לשכבת ההנהגה הרבנית בליטא, הוא יוסף שלמון בעבודותיו - המתמקדות כשלעצמן באלמנט הציוני). במישור זה, ניתן לומר כי המחקר שאני מבקש להציג צועד כמעט בשדה בור, בגשתו לניתוח הפלח האורתודוקסי של יהדות רוסיה מזווית התופעה של רבני הקהילות.

[הערת העורך: לאחרונה התפרסם ספרו של מרדכי זלקין, **מרא דאתרא? רב וקהילה בתחום המושב**, ירושלים תשע"ז, העוסק בהיבטים אלה.]

ה"ישנה" להיות מרכיב רלוונטי כבעבר¹⁹. הדבר מומחש בין השאר בכך שבתקופה בה אנו דנים עד מלחמת העולם הראשונה, כמעט שלא ניתן למצוא עיירה שלא כיהן בה רב.

יתר על כן, הנהגה זו אף הוסיפה לשמש בסיס חשוב לרכישת מעמד ציבורי. העובדות מורות כי הרוב המכריע מקרב האישים שזכו בתקופה האמורה להגיע למעמד של הנהגה על-קהילתית ולסמכות ארצית בעולם האורתודוקסי בליטא, היו רבני קהילות וערים מן "הממסד הישן", ולא דמויות מסוגים אלטרנטיביים של הנהגה, דוגמת ראשי ישיבות, מחברי ספרים נפוצים, דרשנים פופולריים ולחלופין עסקנים פוליטיים. ניתן להמחיש זאת בדוגמאות רבות: מי שניהלו את "פולמוס המוסר" (1897) שנגע בצבינו של עולם הישיבות, בין מצד התומכים ובין מצד המתנגדים, ואף אלה שהכריעו בו את הכף, היו רובם ככולם רבני קהילות, אשר מרכיב משמעותי בסמכותם נבע מכהונתם זו; מרבית האישים שנטלו חלק מרכזי בפולמוס השמיטה תרמ"ט (1889), שנגע בקיומו של היישוב החקלאי המתפתח בארץ ישראל, היו מהבולטים שברבני הקהילות והערים של התקופה; חלק ניכר מהדמויות האורתודוקסיות שהיו קשורות להנהגת "חובבי ציון" בשלביה השונים (1882–1897), היו נציגים אופייניים של הרבנות הקהילתית; אחוז מכריע מן הרבנים שזומנו על ידי שלטונות רוסיה לאסיפות בעניינים שונים בין היהדות לממשלה הצארית (דוגמת האסיפות בפטרבורג תרמ"ז [1887] ותר"ע [1910]) היו רבני קהילות בולטים, ומתוקף כך נחשבו כדמויות מייצגות כלפי השלטונות; והאישיות הרבנית הבולטת ביותר בליטא של סוף המאה ה-19, ואולי במזרח אירופה בכלל, היה מי שניהן כרב העיר קובנא, ר' יצחק אלחנן ספקטור – מפורסם

---

¹⁹ לביקורת מכיוון אחר על התאוריה הנזכרת, ראו מאמרו הנזכר של זלקין, שם (לעיל הערה 14). הוא טוען כי מרבית לומדי התורה במאה ה-19 ישבו בבתי מדרש קהילתיים ולא בישיבות הגדולות. לכך מסכים גם שאול שטמפפר, שם (לעיל הערה 15), המחדד כי תופעת הישיבות הגדולות התפשטה רק לקראת סוף המאה ה-19, ולאורך המאה אכן היו בתי המדרש המקומיים דומיננטיים יותר מבחינה סטטיסטית. את העובדה שדווקא הישיבות הגדולות הן שזכו כאמור לעיסוק נרחב במחקר, וגם בספרות הזכרונות אין ביטוי משמעותי לבתי המדרש הקהילתיים, מסביר זלקין (שם, עמ' 161) במימד החידוש שהיה לישיבות אלה בתודעת בני הזמן, לעומת השגרתיות שבתופעה הוותיקה של "ישיבת בית הכנסת". לכך יש להוסיף את העובדה שבראש הישיבות העל-קהילתיות, שרובן היו גדולות בהרבה מבית מדרש מקומי ממוצע, עמדו במקרים רבים דמויות שנחשבו מן השורה הראשונה של חכמי התורה, ולפיכך הותירו רושם ניכר בזכרון התלמידים – לעומת האלמוניות היחסית של מרבית הרבנים שהחזיקו את בתי המדרש הקהילתיים.

ובעל השפעה ציבורית רחבה בהרבה לעומת ראשי הישיבות הגדולות של הזמן. למעשה, בין ראשי הישיבות העל-קהילתיות שפעלו בשליש האחרון של המאה ה-19 (סלבודקה, מיר, טלז ועוד), ניתן להצביע על אחד בלבד שהתבלט בצמרת ההנהגה של העולם האורתודוקסי – ר' נפתלי צבי יהודה ברלין מוולוז'ין – וגם הוא כיהן במקביל כרב העיירה שבה שכנה ישיבתו.

כמובן, אין פירוש העובדות הללו כי דווקא כהונת הרבנות המקומית היא הפרמטר שהקנה לאדם המדובר את סמכותו ויוקרתו בעולם האורתודוקסי (בגורמים לכך נדון להלן). אך מכל מקום, ראשית יש בכך כדי להצביע על מעמדה של כהונת הרבנות כשלב כמעט-הכרחי בסולם ההשפעה בעולם האורתודוקסי-ליטאי, ושנית – ובעיקר – הדבר ממחיש כי ראשי הישיבות הגדולות לא תפסו אלא נתח קטן בשכבת ההנהגה הרבנית. במילים אחרות, התאוריה הגורסת כי הממסד הרבני הקלאסי בליטא איבד במהלך המאה ה-19 את עיקר משמעותו וחיבתו לטובת מוקדי הנהגה חדשים ועל-קהילתיים, דוגמת ראשי הישיבות, רחוקה מלהיות מדויקת. אדרבא, על היוקרה שנודעה גם בתקופה זו לתפקיד 'רב ואב"ד' בעולם האורתודוקסי, תעיד העובדה – המומחשת בדמותו הנזכרת של הנצי"ב – כי אפילו אותם מנהיגי "קהילות אלטרנטיביות", ראשי הישיבות העל-קהילתיות שרוקנו כביכול את משמעותה של ההנהגה הרבנית-קהילתית הישנה, כיהנו לא-פעם בעצמם כרבני העיירה בה נמצאה ישיבתם.

לטענתי, על חיסול מעמדה של הרבנות המקומית במזרח אירופה, ניתן לדבר רק מאוחר יותר, מעבר למסגרת התקופה שאנו דנים בה. למעשה, הדבר התרחש בתוך זמן קצר למדי, בעשור השני של המאה ה-20, על האירועים חובקי-העולם והתהליכים הסוציולוגיים שהבשילו במהלכו: בעולם הרחב – מלחמת העולם הראשונה (1914 ואילך), המהפכה הבולשביקית (1917) והקמת הרפובליקה הפולנית השנייה ומדינת ליטא (1918) שהכילו מעתה את רוב האוכלוסייה היהודית שהיתה בעבר תחת שלטון רוסיה הצארית; בעולם היהודי – התרחבות השפעתה של התנועה הציונית, ההישג המדיני שרשמה עם הצהרת בלפור (1917) והצטרבות מסה קריטית של החברה החילונית ביהדות מזרח אירופה; בעולם האורתודוקסי – הקמת "אגודת ישראל" (1912) ועקירת עשרות ישיבות ומאות רבנים ממקומם בעת המלחמה (1915 ואילך). בעקבות כל ההתרחשויות הללו ואחרות, שונו לחלוטין תנאי הפעולה של הממסד הרבני במזרח אירופה, ומעתה ואילך אכן ניתן לומר כי מעמד הרבנות הקהילתית נעשה בעל חשיבות והשפעה פחותות

בהרבה²⁰. זו אפוא התקופה שממנה והלאה ניתן לומר כי עולם הישיבות היה דומיננטי יותר בהנהגה האורתודוקסית-ליטאית מאשר העולם הרבני הקלאסי. אך לגבי המאה ה-19, ואף תחילת המאה ה-20, לא ניתן לומר כן.

ג. שינויים פנימיים וחיצוניים במעמד הרבנות

דיון מפורט על טיב התמורות במעמדו של הרב הקהילתי ברוסיה במאה ה-19, נדרש להיות מופרד לשני חלקים: הגורמים החיצוניים, הקשורים בגופי השלטון ובמציאות הכללית הסובבת, והגורמים הפנימיים, הכרוכים בתמורות שחלו בקהילה ובחברה היהודית.

מבחינת הגורמים החיצוניים, אין ספק כי למן ביטול "ועד ארבע ארצות" בתקכ"ד (1764), דרך סיום חלוקת פולין (1795) ופרסום תקנות 1804, וכלה בביטול ה"קהל" ברוסיה בשנת תר"ד (1844), צומצמה באופן משמעותי סמכותם הרשמית של הרבנים והוגבר הפיקוח השלטוני על פעילותם. נשללו מן הרבנים, לדוגמא, רוב אמצעי הכפייה שהורשו להפעיל בעבר כלפי חברים בקהילה; על ההחרמה והנידוי הוטל איסור בתקנות 1804 (סעיף 51), עונש ה"קונע" (עמוד-הקלון) המסורתי נעלם כמעט לגמרי, והתקנות שללו גם מהנהגת הקהילה את היכולת למנוע מקבוצת חברים בקהילה להתפלג, להקים בתי כנסת ולמנות על עצמם רבנים אחרים (סעיף 53)²¹. עם ביטול מעמדו המשפטי של ה"קהל", נשללו מהקהילה גם זכויות השיטור וניהול ענייני המיסוי (להבדיל מן הגבייה). אך האם צמצום סמכויות, פירושו בהכרח אובדן שליטה והתפרקות הקהילה בעיירות? יתרה מכך, האם הרעת התנאים אכן היתה המאפיין הבלעדי של התמורות במעמד הרבנות בתקופה זו?

---

²⁰ הדבר מומחש יותר מכל בעובדה כי בעוד שרוב מנהיגי העולם האורתודוקסי-ליטאי של סוף המאה ה-19 כיהנו בעיקר כרבני קהילות ידועות, הרי שבקרב מנהיגי אותו ציבור בין שתי מלחמות העולם, בין אם היו דמויות רבניות בולטות (ר' ישראל מאיר הכהן מראדין, ר' חיים עוזר גרודזינסקי), ראשי ישיבה (ר' אלחנן ורסמן, ר' ברוך-בר ליבוביץ) או עסקנים פוליטיים (מ'המזרחי' או 'אגודת ישראל' בפולין), קשה הרבה יותר למצוא מי שנודע בהיותו רב קהילה (דוגמא נדירה היא ר' אברהם דובער כהנא שפירא מקובנא, ובתחילת התקופה גם ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק).

²¹ לנוסח תקנות 1804 ראו: אטינגר, **בין פולין לרוסיה**, עמ' 234-256. לדיון בנושא כולו ראו: שוחט (לעיל הערה 16), בפרט עמ' 190-221.

השוואת תנאי הפעילות החיצוניים של רבני רוסיה במאה ה-19, מול אלה של רבני פולין-ליטא במאות ה-17-18, מעלה את המסקנה כי בכמה פרמטרים ניתן להצביע אפילו על שיפור מסוים.²² תחת השלטון הפולני, למשל, היו מינוי הרב והתנהלותו נתונים תחת פיקוח ישיר של בעלי האחוזות, וכלשון ציטוט בן-התקופה: "שנתחלל כסא ההוראה עד שבכמה מדינות הרבנות כמוכסנות"²³. תחת השלטון הרוסי, לעומת זאת, על אף כל נסיונות ההתערבות ומהפכת "הרבנות מטעם", בסופו של דבר התקיימה ברוב הקהילות אוטונומיה יחסית במינוי הרב (המסורתית), ובוודאי לא ניתן לומר שהרבנים שימשו "חלק ממינהל האחוזות". גם התופעה של קניית משרת הרבנות בכסף, שהיתה רווחת מאד בפרוס העת החדשה, התמעטה ברוסיה לאורך המאה ה-19.

באשר לגורמים הפנימיים בתוככי החברה היהודית, יש לשאול שוב האם האיסור שהוטל על אמצעי כפייה, והתעצמות תהליך הוולנטריזציה של ההשתייכות הקהילתית, פירושו היה גם שבהכרח נשללו מן ההנהגה הרבנית הקהילתית במאה ה-19 רוב התפקידים שמילאה במאות הקודמות. לשם בירור העניין ניעזר שוב בהשוואה מול הפונקציות שמילאו רבני פולין במאות ה-17-18. כך מתאר ג"ד הונדרט:

הרב היה בעל הסמכות בענייני הלכה. תוארו היה 'אב בית דין', ותפקידו היה לשבת בראש בתי הדין הרבניים של הקהילה. לתואר זה נוסף התואר 'ריש מתיבתא', אם, כפי שאמנם היה לעיתים קרובות, הוא היה גם ראש הישיבה של הקהילה. בדרך כלל הרב השתתף בישיבות הקהל, ואישר בחתימתו את ההחלטות שנתקבלו [...]. הרב השגיח על הבחירות לקהל, על חברא קדישא ועל חברות וארגונים אחרים. בתור מעין נוטריון-שופט הוא הוסיף את חותמו ואת חתימתו לחוזים, לצוואות ולתעודות [...]. הרב היה משביע שוחטים וקצבים, משלמי מסים וגובי מסים; הוא ניסח חרמות של נידוי והכריז עליהם בבית הכנסת; הוא העניק את התואר הנכבד 'מורנו' ואת התואר הרם פחות 'חבר'; הוא סידר קידושין והשגיח על גירושין; הרב נשא את הדרשה ב'שבת הגדול'

²² כבסיס להשוואה ישמש תיאורו של הונדרט, **גאולה קטנה ומעט כבוד**, עמ' 117-119. והשוו דברי שוחט (לעיל הערה 16), עמ' 216, כי "אחת התוצאות מביטולו הרשמי של ה'קהל' היתה התחזקות-מה של מעמד ה'רב הדתי'" בליטא, שלפני כן היה כפוף במידה גדולה יותר לפרנסים, שאף קיבלו ב-1804 חלק מן הסמכויות שנשללו ממנו.
²³ ראו הונדרט, שם.

ו'שבת שובה'; במועדים קבועים הוא עבר בין הכפרים סביב הקהילה כדי לתת את שירותיו; הוא דאג שתושבי הכפר ישלמו את מסיהם ובדק שהשוחטים הוכשרו כהלכה.²⁴

ניתן לקבוע בביטחון כי מרבית הפונקציות המתוארות כאן באשר לרבני פולין בפרוס המאה ה-18, הוסיפו להתקיים כמעט ללא שינוי אצל רבני **העיירות** בליטא (להבדיל, כאמור, מן המציאות בריכוזי-הענק שנוצרו בערים) לכל אורך המאה ה-19. סמכויות הענישה והנידוי צומצמו עד בוטלו, כאמור, אך מלבד זאת התמונה דומה בסך הכל, למעט מידה מצומצמת יותר של פיקוח משפטי על פעילות ה"קהל".

יש בידינו תיעוד למקרים לא מעטים של מתיחות ואף התנגשויות בין הרב להנהגת עיירתו בליטא של סוף המאה ה-19, ואין ספק כי מרווח סמכותו של הרב וחופש פעולתו היו תלויים בין השאר בטיב האינטראקציה בינו לבין פרנסי הקהילה. אך האם מדובר בתופעה מיוחדת לעידן זה? האם ישנה תקופה כלשהי בתולדות יהדות אירופה, שהתאפיינה ברבנים המשמשים כ'שליט יחיד' בקהילתם, ללא תלות בממסדי ההנהגה האחרים? התשובה שלילית. אדרבא, גם במישור זה ניתן להצביע על שיפור מסוים במעמד רב הקהילה הליטאית בסוף המאה ה-19 לעומת הדורות הקודמים: חוזה הרבנות בקהילות פולין של המאות ה-16-18, נחתם בדרך כלל לתקופה רשמית, מוגדרת וקצרה (לרוב שלוש שנים). היו כמובן מקרים רבים של הארכת החוזה, ושל רבנים שכינהו תקופה ממושכת יותר בתפקידם, אך הנורמה הזו העניקה כוח רב ביד פרנסי הקהילות כנגד הרבנים, שכהונתם נצרכה בדיקה ואישור בכל כמה שנים. לעומת זאת, חוזה הרבנות המקובל בליטא במחצית השנייה של המאה ה-19, לא הכיל הגבלה מפורשת של משך הכהונה. רבנים עזבו לא פעם את משרתם, בנסיבות שונות, אך היקף התופעה היה נמוך משמעותית מזה שהתקיים בעבר. לפי הערכה גסה שהערכתני, המספר הממוצע של משרות-רבנות בהן כיהן לאורך חייו רב פולני במאות ה--17-16, נע בין חמש לעשר לכל הפחות, ללא ציר עקבי של שדרוג מכהונה לכהונה. לעומת זאת אצל רבני רוסיה בסוף המאה ה-19, המספר נע סביב שלוש או ארבע משרות בלבד, כאשר בדרך כלל פירוש המינוי למשרה חדשה היה מעבר לכהונה חשובה יותר. התופעה של רב היושב באותה קהילה במשך עשרות שנים, שכמעט

²⁴ הונדרט, שם, עמ' 92. תיאורו מבוסס בעיקרו על זה של כ"ץ, **מסורת ומשבר**, עמ' 107-111, 195-204.

לא היה כמותה בתולדות יהדות מזרח אירופה בפרוס העת החדשה, הפכה לעניין שגרתי למדי בקרב אותה יהדות מאתיים שנה מאוחר יותר. נמצאנו למדים כי מזווית זו, דווקא הרב הליטאי של המאה ה-19 זכה למעמד יציב יותר מאשר בעבר, עובדה שתרמה לכוח עמידתו מול גורמים אחרים בקהילה.

האם פירוש הדבר שלא חלו שינויים באופיה של הרבנות הקהילתית במאה ה-19, בהיקף מנהיגותה ובעוצמתה? חלו גם חלו. האם לא נעשו תנאי פעילותו של הממסד הרבני הישן מורכבים הרבה יותר מבעבר? נעשו ללא ספק (וראו להלן). אך האם רבני העיירות נעשו בהכרח לאותה דמות קריקטוריסטית שהוצגה לימים בעיבוד הקולנועי המפורסם לספרו של שלום-עליכם 'טוביה החולב'? ייתכן שכך היה בעיניהם של סופרי ההשכלה²⁵, האוונגרד של הציבור ה"חופשי" המתפתח שריכוזים משמעותיים שלו התקיימו בערים הגדולות; אולם הדבר אינו נכון בהכרח עבור מאות-אלפי ואף מיליוני יהודים ב"שטעטל" המזרח-אירופי, שהוסיפו לראות בהנהגה הרבנית מקור רלוונטי של סמכות. אף שבניגוד לזמנים עברו לא הכילה קבוצת ההתייחסות של הרבנות הקהילתית את כל בני העיירה, המחוז והארץ, אלא רק חלק מסוים מהם, על פי פילוח וולונטרי באופיו, הרי שבמספרים מוחלטים היה מדובר כאמור בציבור רחב לא פחות מבעבר, ולמעשה אף יותר.

אכן, ככל סוג של מנהיגות, גם הרלוונטיות של הנהגה זו הותנתה ביכולתה להסתגל ולהתאים את עצמה לתנאים המשתנים ולענות לצרכיו של הציבור. אם נשתמש במונחים מהסוציולוגיה של המנהיגות²⁶, הרי שבעוד שבעבר מרכיב הסמכות של רבני העיירות היה מְדָגֵם ה"ראשות", דהיינו נובע מהתוקף הרשמי של תפקידם ומהפונקציות השלטוניות שהיו כרוכות בו, הרי שלמן תחילת המאה ה-19 הוא הלך ונעשה לדגם ה"מנהיגות", הכרוך בתכונותיהם האישיות ודמותם של הרבנים ונובע מהאינטראקציה בינם לבין עדתם. במישור זה בוודאי צודקת

²⁵ אף כי באורח פרדוקסלי, עוצמת מאבקם של המשכילים הרדיקליים ברוסיה כנגד "הרבנים" במחצית השנייה של המאה ה-19, משקפת את הכרתם שלהם כי האחרונים (כקבוצה כוללת) עודם מחזיקים בעמדות השפעה מרכזיות בעולם היהודי, וכפי שמתלונן יל"ג, "כמה גדול כוחם עדיין של הרבנים!" (מובא אצל שוחט [לעיל הערה 16], עמ' 218). השוו: ישראל צינברג, **תולדות ספרות ישראל**, ז, תל אביב תשל"א, עמ' 147-164; יהודה פרידלנדר, "מאבקו של יהודה ליב גורדון ברבני ליטא", **סדן** גליון 3 (תשנ"ח), עמ' 263-273; פיינר, **מלחמת תרבות**, עמ' 242-246.

²⁶ ראו: ד' כנעני (עורך), **אנציקלופדיה למדעי החברה**, ג, תל אביב תשכ"ז, עמ' 578-582; D. Sills (ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, NY 1968, vol. IX, pp. 91-112.

התמונה המקובלת, שצוירה במחקריו של יעקב כ"ץ: הזמנים החדשים העמידו אתגר מורכב בפני מוסד הרבנות בעיירות מזרח אירופה, והיכולת למלאו בהצלחה לא נבעה עוד מהסמכות הרשמית של מוסדות הקהילה, סמכות שהלכה ונחלשה, אלא מתכונותיו של הרב וכשרונו לענות על צרכיהם החדשים והמשתנים של תושבי עיירתו, ולמצוא מרכיבים חדשים לבסס עליהם את הנהגתו.²⁷

במובן זה ניתן להצביע שוב על תהליך פרדוקסלי לכאורה, של הרחבת תחומי מעורבותו של רב הקהילה דווקא בתקופה שמזוהה עם ירידת מעמדו המסורתי: אם בעבר היה די בפונקציה הרשמית שמילא ובכהונתו כדין וכמכריע הסכסוכים המקומי על מנת לשמור על מעמדו, הרי שמעתה הוא נדרש להיות פעיל במגוון רחב בהרבה של תחומים, ולהיות מעורה במידה רבה יותר בתהליכים החברתיים והרוחניים של בני עדתו ושל הציבור היהודי בארצו בכלל, על מנת להוסיף ולהיות דמות רלוונטית ומקור הנהגה רוחני. המציאות עצמה הניעה אפוא את הרבנים להיכנס לתחומי השפעה ופעילות שלא היו להם בעבר. סביר להניח שרבנים רבים התקשו להתאים את עצמם לשינויים הדרסטיים בעולמם של יהודי מזרח אירופה – אך באותה מידה, היו גם לא מעט רבנים שמילאו היטב את התנאים המתוארים לעיל.

ד. שיטות המחקר ומקורותיו

לשם ניתוח תופעה המתוחמת בגבולות גיאוגרפיים וכתרונולוגיים מוגדרים, נהוג לעיתים במחקר ההיסטורי להתמקד בעניינן של שלוש "דוגמאות מייצגות", להוכיח כי ההבדלים ביניהן מכסים את הספקטרום הכולל של התופעה, ולמצות את תמונת המחקר באמצעות ניתוח השוואתי שלהן. בדרך זו הלך למשל שאול שטמפפר במחקרו הקלאסי, "שלוש ישיבות ליטאיות" (לימים: **הישיבה הליטאית בהתהוותה**). אלא שהפעלת מתודה דומה בנושא הרבנות הקהילתית ומעמדה בליטא בשלהי המאה ה-19, מעוררת קשיים מהותיים: ראשית, על מנת לסקור

---

²⁷ דוגמא קטנה לכך ראו במאמרו הנזכר של זלקין, שם (לעיל הערה 14), המתאר כיצד הירידה במעמד של רבני הקהילות הביאה אותם לפנות לאפיקי פעילות חדשים, כגון ייסוד "קיבוצים" וישיבות קהילתיות קטנות. ניתן גם לראות בכך, אגב, גם אופן התמודדות של הרבנים עם גזירת הגיוס, ודרך מפלט שהעמידו בפני צעירים שהיו מעוניינים ומסוגלים לכך (השוו: שוחט, "הרקרוצ'ינה בימי ניקולאי הראשון"). זאת בניגוד לזוויית ההתייחסות שמאמץ זלקין במאמר אחר (לעיל, הערה 12), עמ' 168-172, 181-182.

את התופעה באופן אפקטיבי ומהימן, יש צורך בדוגמאות שימשו כ"ייצוג כפול": הן קהילות מייצגות שיהיה ניתן באמצעותן לסקור את התמונה הכללית של עולם הקהילות, ובו זמנית גם רבנים קהילתיים המייצגים מצידם את התופעה של עולם הרבנות. שנית, ומעבר לכך, במקרה הנוכחי מדובר בתופעה אדירה בהיקפה, מאות רבות של מקרים המשקפים למעשה את הווייתו של הפלח המרכזי באוכלוסייה היהודית ברוסיה; בנדון דידן, שיטת ה"דוגמאות מייצגות", שיש לה יתרונות במחקר תופעות מצומצמות יותר (כמו הישיבות העל-קהילתיות, או לחלופין המשכילים הרדיקליים ברוסיה באמצע המאה), עלולה להתברר כמייצגת את אותן דוגמאות בלבד.

בעניין רבנות ליטא בתקופתנו, היה אפוא מן הראוי לחקור קבוצה רחבה יותר של דוגמאות. עיסוק בחמש או עשר דוגמאות עשוי להבטיח חפיפה רבה יותר בין מסקנות המחקר לבין תמונת המציאות הכללית. אלא שדגם מחקר מסוג זה עשוי להיתקל בבעיות מכיוון אחר: ראשית, דיון **רוחבי** במספר דוגמאות כה רב, עלול לבוא על חשבון מחקר **העומק** הדרוש לשם מיצוי התופעה עד תום. שנית, באשר לרוב הקהילות ורוב הרבנים שפעלו במרחב הגיאוגרפי והכרונולוגי של דיוננו, קשה עד בלתי אפשרי להשיג מידע מקיף ומפורט במידה הדרושה עבור ניתוח ההיבטים המרובים של האינטראקציה בין הרב לקהילתו, אם מפני שמדובר בקהילה קטנה וצדדית ואם מפני שמדובר בדמות רבנית שאינה מפורסמת דיה. אמנם קיים פוטנציאל לריכוז כמות מספקת של חומר על אודות עשרה או עשרים רבנים חשובים די הצורך שפעלו בקהילות חשובות דיון. ברם במקרים אלו עשויה להצטבר מסה כזו של חומר גלם מחקרי, שלא יהיה אפשר להתמודד עמה במחקר בודד. מעבר לכך, התמקדות דווקא בדמויותיהם של רבנים יותר ידועים שפעלו בתקופה הנידונה, עלולה להתברר כשגיאה מתודולוגית מהותית, מאחר שתנאי הפעילות של דמויות שהיו מפורסמות עוד בחייהן שונים במידה רבה מן האתגרים והקשיים שבפניהם עמדו רבני קהילות אלמוניים וזוטרים יותר.

לפיכך, בספר זה בחרתי לעסוק בדמותו, בפועלו ובכתביו של רב קהילה אחד, מובהק וידוע בדורו – ר' יחיאל מיכל עפשטיין מנובהרדוק; לא כ"דוגמא מייצגת" שקווי פעילותה משקפים בהכרח את שאר הרבנים בתקופה הנידונה, אלא כשלב וציר שסביבו מתבקש להיערך דיון רוחבי והשוואתי, שאין כאן מקומו, בתופעה הכללית של הרבנות הקהילתית ברוסיה בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20. זוהי בחירה ברב שמצד אחד הוא מפורסם די-והותר כדי להעמיד לרשותנו חומר

היסטורי עשיר ומפורט על אודות קורות חייו ופועלו, ומצד שני אינו בין הרבנים שפרסומם ופועלם הציבורי היה בעיקר במישור העל-קהילתי (דוגמת ר' יצחק אלחנן ספקטור או הנצי"ב), דבר שהאפיל על פעילותם הפנים-קהילתית ופגע בטיב המידע שנשמר בידינו על האספקטים הקהילתיים של תפקודם כרבנים. בשל כך, מעבר לערכו של העיסוק באחת הדמויות הרבניות הבולטות ביותר בליטא במחצית השנייה של המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 – דיון זה בכוחו גם להוסיף דעה בהארת מעמד הרבנות הקהילתית ברוסיה בתקופה המדוברת.

מקורות המידע העומדים לרשותנו במחקר תולדות יהדות רוסיה במאה ה-19, הם רבים ומגוונים: מקורות ראשוניים – תעודות ארכיוניות, מכתבים, מסמכי שלטון, רשימות אוטוביוגרפיות, ספרות הזכרונות ועוד. מקורות משניים – אנציקלופדיות רבנים ומאגרי מידע אחרים, ספרי הזכרון הרבים של קהילות מזרח אירופה, סיפורים מכלי שני ועוד. אך המקור הראשון במעלה לחקר המרחב שבין הרבנים לקהילותיהם הוא ללא ספק העיתונות העברית העשירה שצמחה במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19: בשנות השישים והשבעים היו אלה בעיקר 'הלבנון' ו'המגיד', בשנות השמונים והתשעים בלטו 'המליץ' ו'הצפירה', ובעשור הראשון והשני של המאה העשרים – 'הצפירה' לצד 'הזמן' ועיתונים אחרים. עדיפותם של העיתונים לענייננו נובעת מכמה פרמטרים: ראשית, היקף המידע, המבוסס על דיווחים יומיומיים מקהילות שונות לאורך שנים רבות, וכן התייחסות לאירועים ואנקדוטות שלא נזכרים כמעט במקורות מסוג אחר. שנית, מדובר במקורות היחידים שפורסמו מיד עם כתיבתם, ובכך הועמדו לביקורתם של הקוראים – ביקורת שבמקרים רבים לא איחרה לבוא. תופעה זו, הנעדרת כליל מספרות הזכרונות למשל, מאפשרת להיסטוריון לנתח ביתר יעילות אירועים משמעותיים שזכו להתייחסות מצדדים שונים.

מסיבות אלו ואחרות, העיתונות היהודית של מזרח אירופה היא מקור בלתי נדלה לתולדות יהדות מזרח אירופה, וכל היסטוריון, חוקר ספרות וסוציולוג של יהדות זו עושים בה עד היום שימוש רב. האם אפוא, לאחר דורות של שימוש מחקרי בעיתונות היהודית המזרח אירופית, ניתן עוד להציג חידוש מתודולוגי כלשהו בתחום זה? כחידוש מסוים, ארצה להציג את השימוש שעשיתי בספר זה לאו דווקא בעמודי התוכן של העיתונים, אלא בעמודי המודעות האחוריים שלהם, אותם עמודים רוויי פרסומות של ספרים ומוצרי מזון, אשר רבים מדלגים עליהם לחלוטין במהלך הדפדוף בגליונות העיתונים. אכן, הידיעות המרכזיות,

הפובליציסטיקה והדיווחים הראשיים, הופיעו בעמודים הראשונים של העיתונים, אולם ישנן ידיעות מסוג אחר, שדווקא אותו טור מודעות צפוף שנדפס בסוף העיתון היה מקומן המרכזי: ידיעות ועדכונים שפרסמו גופים ומוסדות שונים, ובראשם ישיבות ליטא למיניהן. עמוד המודעות היה הבמה המרכזית בה מסרו ישיבות ליטא מידע לתלמידיהן הפוטנציאליים: תנאי קבלה, שכר לימוד, תכנית לימודים, מועד ומקום, אירועים חריגים שונים, ועוד ועוד. כך, לדוגמא, מתברר כי מקור המידע היחידי-כמעט שבידינו על אודות ישיבת 'תורה ודעת' בנובהרדוק, המתחרה של ישיבת המוסר המפורסמת שהתקיימה בעיירה זו, הוא אותם עמודי-מודעות צדדיים של העיתונים; עד כה, בשל אי תשומת-הלב לתוכן שהשתמר בעמודים אלה, לא היה ידוע על ישיבה זו כמעט מאומה. יתר על כן, גם עבור תולדותיה של ישיבת המוסר הנוברדוקאית עצמה, עמודים אלה מהווים מקור מידע חשוב ביותר. וכן הלאה.

לא רק ישיבות עשו שימוש בעמודי המודעות, אלא גם קהילות שחיפשו רבנים, חזנים ושוחטים, מחברי ספרים שפרסמו את חיבוריהם, רבנים שביקשו לפרסם פניות שונות לציבור, ועוד ועוד. מדור נוסף ששייך לז'אנר זה של העמודים האחוריים, היה 'נדבות ליישוב ארץ ישראל' שפורסם לאורך שנים רבות ב'המליץ', וכלל הודעות על תרומות שתרמו אנשים שונים לאנשי העלייה הראשונה דרך הוועד האודסאי של חובבי ציון, ברוב המקרים לרגל שמחה משפחתית כזו או אחרת. גם ההודעות הלאקוניות הללו, שפורסמו לעשרות כמעט מדי גליון, מהוות למעשה מקור ביוגרפי חשוב ביותר לתולדותיהם של אישים רבים בני התקופה, ולעיתים גם שופכות אור על יחסיהם של אישיות כזו או אחרת כלפי "חובבי ציון", ועוד.

כל אלה הן דוגמאות בלבד לשימוש המחקרי שניתן לעשות באותם עמודים אחוריים של עיתוני מזרח אירופה. זאת ועוד, מעבר לעצם התוכן שהשתמר בעמודים אלה, מבחינה ביקורתית יש להם לעיתים גם עדיפות על מקורות תוכן אחרים: לא מדובר במדורים פובליציסטיים או במאמרי דעה, אלא בדיווחים אינפורמטיביים שתכליתם מסירת מידע לציבור, ובשל כך נודעת להם עדיפות אובייקטיבית; רק במקרים נדירים מאד שימשו המודעות הללו למטרת פרסום דיס-אינפורמציה. מדובר גם במקורות אותנטיים, בני התקופה, המוסרים מידע אמין ומדויק יותר מזה שנשמר בדרך כלל במקורות משניים או מאוחרים.

חלק ראשון

תולדות ופרקי חיים

תקופת בוברויסק (1829-1864)

ר' יחיאל מיכל הלוי [להלן: רי"מ] עפשטיין נולד ביום השבת, כ' שבט תקפ"ט (24 בינואר 1829)¹. אביו, ר' אהרן יצחק הלוי ב"ר צבי הירש, היה יליד שנת תק"ע (1810), ובשעת לידת בנו היה כבן 19 שנים². אמו, רְאֵשָׁקָה בת דוד פרידלנד³, היתה ילידת סמילוביץ' (Smilavicy) הסמוכה למינסק, כ-120 ק"מ מצפון-מערב לעיירתו של בעלה, בוברויסק (כדלהלן). ר' אהרן יצחק, אביו של הרי"מ עפשטיין, עסק בקבלנות ובניין, כשחלק ניכר מזמנו מוקדש לנדודים בהתאם לפרויקטים אותם ביצע – רבים מהם בהזמנת ממשלת הצאר – ולעת

---

¹ זהו התאריך שנמסר על ידי בנו, **מקור ברוך**, ג, עמ' 1163 והשוו: **שרי המאה**, ו, עמ' 97. ישנם מקורות המציינים תאריכים אחרים: אצל רש"נ גוטליב (**אהלי שם**, עמ' 153 הערה ג) השנה היא תק"ץ, ובעקבותיו הלך ר"א שטרן (**מליצי אש**, ג, עמ' 62); לפי רמ"ש שפירא בהספדו (**הד הזמן**, כ"ז אדר ב' תרס"ח [שנה ב גליון 65], עמ' 3) מדובר בשנת תקצ"ב, ואילו אייזנשטדט (**דור רבניו וסופריו**, א, עמ' 42) נקב בתאריך כ' כסליו תקצ"ה. רוב המקורות הללו הופיעו בדפוס לפני דברי ר"ב עפשטיין, אך אחרי הכל "מסתבר שגרסתו של הבן היא הנכונה", כלשון א"ז תרשיש (**רבי ברוך הלוי אפשטיין**, עמ' 41 הערה 2) – בפרט לאור העובדה שבשאר המקורות נפלו שגיאות וסתירות נוספות בתאריכי חייו של הרי"מ עפשטיין: שפירא כתב שנפטר בן 78, בעוד שמאז תקצ"ב חלפו רק 76 שנים; אייזנשטדט טעה גם בחודש הלידה; שטרן הזכיר שנפטר בתרס"ח בן 79, וכך גם גוטליב לפניו, וממילא מתחייב שנולד בתקפ"ט, שלא כתיארוכם – וכבר העיר תרשיש (שם, עמ' 156 הערה 6, וראו גם עמ' 151 הערה 2) שרבים מהנתונים הקלנדריים שב'אהלי שם' משובשים הם. דבריו יפים לסוגת אנציקלופדיות-הרבנים בכללה.

² **מקור ברוך**, עמ' 670.

³ על אודותיה ראו: **מקור ברוך**, עמ' 723-724. היעדר אזכורים לשהות שלה אצל בנה בנובהרדוק, מלמד שהיא נפטרה כנראה עשור ויותר לפני בעלה.

זקנה התיישב אצל בנו בנובהרדוק, שם נפטר לאחר כעשר שנים, בט"ו אדר תרנ"ה (1895), והוא בן 85⁴.

כפי הידוע, היה לרי"מ עפשטיין (בבגרותו) אח אחד בלבד, ר' בנימין-בִּינוֹש, שהתגורר בפטרבורג (Saint Petersburg), בירת האימפריה הרוסית, שם המשיך כנראה את חלק מעסקיו של אבי המשפחה. שני האחים שמרו לאורך השנים על קשר מתמיד; כשהוצרך הרי"מ עפשטיין לנסוע אל פטרבורג הרחוקה (כ-800 ק"מ ממקום מושבו), הנמצאת מחוץ לתחום המושב, הוא היה שווה שם בביתו של אחיו⁵. חלק מהנסיעות הללו היו על רקע העיסוק בהדפסת כרכי הספר 'ערוך השלחן', שנדרשו לעבור תחת עינה של לשכת הצנזורה הרוסית, שמקום מושבה היה בפטרבורג – ובאחד המכתבים מציין הרי"מ עפשטיין כי "והכתב יד הוא בפ"ב אצל אחי שיחי, למוסרו לביקורת"⁶.

א. בוברויסק – חסידים ומתנגדים

מקום הולדתו של הרי"מ עפשטיין, וכך גם של אביו לפניו, היה בעיירה בּוּבְרוֹיֶסְק (Babruysk), הנמצאת בדרום-מזרח מחוז מינסק שב"רוסיה הלבנה" (כיום: בלארוס). בימי ילדותו של הרי"מ עפשטיין, ברבע השני של המאה ה-19, מנתה בוברויסק כמה אלפי תושבים, יהודים ונוצרים (פרובוסלבים), ונמצאה בתהליך צמיחה מתמיד⁷. הרקע להתפתחותה של העיירה מאז תחילת המאה ה-19, היה

---

⁴ **מקור ברוך**, עמ' 928, וכן: **מוולוז'ין עד ירושלים**, עמ' 274-275. מידע נוסף וסיפורים על אודותיו פזורים בספר **מקור ברוך**, עמ' 670-940, וכן **בשרי המאה**, ו, עמ' 94-96. ראו גם להלן, פרק שלישי, הערה 57.

⁵ כך ציין ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב) במכתב משנת תרמ"ח (1888): "גיסי הגאב"ד דק' נאוהרדאק נ"י כעת שמה בפ"ב [=בפטרבורג], בית אחיו הגביר מ' בינוש עפשטיין נ"י..." (קוסובסקי [עורך], **אגרות הנצי"ב מוולאזין**, עמ' קל). ראו גם בזכרונותיו של ר' דוב אריה קליג, מסביבות תרס"ה (1905): "נסע הגאון הנ"ל [=הרי"מ עפשטיין] מן ביתו לעיר המלוכה פעטע[ר] סבורג [...] כי הגאון הנ"ל ה' לו אח בעיר הנ"ל, ע"כ נסע לשם" (קליג, **לב אריה**, עמ' ו). באזכור טריוויאלי משנת תרמ"ט (1889) צוינו "הג"מ יחיאל מיכל הלוי עפשטיין אבד"ק נאוהרדק בעהמ"ח ס' אור לישרים ע"ס ישר לר"ת וס' ערוך השולחן על חו"מ" ואחיו "הרה"ג מו"ה בנימן בינוש הלוי עפשטיין מפ"ב" (רא"מ עפשטיין, **גבורות הארי**, דף יב ע"א).

⁶ מכתב לקרוב משפחתו ר' חיים ברלין, אביב תרמ"ד – **כתבי הערוה"ש**, סי' נו. ראו עוד שם, חלק התשובות, עמ' קנו.

⁷ האומדן הדמוגרפי הראשון של יהודי בוברויסק נעשה בתר"ז (1847), אז היו בעיירה כ-4,700

התקרבות צבאו של נפוליאון לאיזור, דבר שהביא את השלטון הצארי לערוך משנת תק"ע (1810) ואילך מפעלי בנייה ופיתוח מאסיביים בעיירה וסביבתה. צבא נפוליאון הגיע לעיירה בתקע"ב (1812); לאחר תבוסת נפוליאון ונסירת צבאו מן האיזור, הואץ קצב בניית המבצר המפורסם של בוברויסק, כשעבודות הפיתוח הממשלתיות הופכות את העיירה למרכז איזורי חשוב במערכת הכלכלית והצבאית של רוסיה הצארית, כמו גם במישור הפנים-יהודי⁸.

במונחים היסטוריים-יהודיים, היתה בוברויסק ממוקמת באיזור צומת גבולות שלושת הגושים הגיאוגרפיים העיקריים של "תחום המושב" (למעט פולין הקונגרסאית), שנחשבו לנבדלים זה מזה בתודעתם של יהודי רוסיה במאה ה-19: **ליטא** שמצפון (חבלי מינסק, וילנא וקובנא) וממערב (חבל גרודנא), **רוסיה הפנימית** שמצפון (מחוזות מוהילב וויטבסק) וממזרח (חבל צ'רניגוב), ו**אוקראינה** (והלין, פודוליה, חרסון ועוד) שמדרום. מיקום ייחודי זה בא לידי ביטוי בהרכבם החברתי של יהודי בוברויסק, ברמת ההשתייכות הפנים-אורתודוקסית: רוב האוכלוסייה היהודית בסביבתה הכללית של העיירה (בפרט בצד הליטאי, ממערב ומצפון) נחשבה כבעלת אוריינטציה "מתנגדית", אך בבוברויסק עצמה התקיימה קהילה חסידיית דומיננטית, שרוב חבריה נמנו על חסידות חב"ד; לצידה שכנה קהילה "מתנגדית" מצומצמת יותר, אליה השתייכה משפחתו של הרי"מ עפשטיין.

היחסים בין שתי הקהילות לאורך השנים נחשבו כטובים למדי⁹; דוגמא פרוזאית לכך ניתן למצוא ברשימת המנויים ("פרענומראנטין") לספר 'גליא מסכת', שמחברו היה ר' דוד ב"ר משה אב"ד נוברהדוק - עיירה שנחשבה במחצית הראשונה של המאה ה-19 למעוז "מתנגדי": בין העיירות שאנשיהן שילמו על הספר בטרם צאתו (בווילנא תר"ה), מופיע הרישום "באברויסק, ע"י ר' משה גבאי, עבור ביהכ"נ

יהודים - כמחצית מתושבי העיירה (סלוצקי, **ספר בוברויסק**, עמ' 30). לפי קצב הצמיחה באותם שנים, ניתן להניח שעשרים שנה קודם לכן, בזמן לידת הרי"מ עפשטיין, היה מספר יהודי העיירה פחות ממחצית מכך (השוו: שם, עמ' 22-23).

⁸ לכל זאת ראו: סלוצקי, שם, עמ' 25-30.

⁹ כדברי ר"י ניסנבוים (יליד בוברויסק תרכ"ט), **עלי הלדי**, עמ' 30. לתיאורים שניוניים ומאוחרים, ראו: **שרי המאה**, ו, עמ' 96-97 ועמ' 100; דב אטינגר, "רבי ברוך מרדכי אטינגר מבוברויסק-ירושלים", בתוך: א' פצ'ניק (עורך), **שנה בשנה** (תשל"א), עמ' 299; וקסמן, "הגאון בעל ערוך השלחן", עמ' 422-423.

דחסידיים דלבאוויץ' [=ליבאוויטש, חסידי חב"ד]¹⁰. לשכנות טובה זו תרמה בין השאר דמותו של רב העיירה באותן שנים: ר' ברוך מרדכי אטינגר, שהיה בעצמו חסיד חב"ד, ניצב בראשית דרכו בתווך שבין "מתנגדים" לחסידים, ואף נעשה לחתנו של ר' שמואל, האב"ד בוילנא בתקופת החרמות (השליש האחרון של המאה ה-18) – אך בעצמו לא היה מעורב בפעולות כנגד החסידים, ובהמשך נעשה למקורב של ר' שניאור זלמן מלאדי, מייסד חסידות חב"ד¹¹. אולי בשל כך מסופר במסורת מאוחרת כי "מתחילה לא חפצו המתנגדים לקבל עליהם את מרותו", בין השאר בהשפעת אחד ממנהיגי הקהילה ה"מתנגדית", ר' עקיבא אלטשול תלמידו של ר' חיים מוולוז'ין (אשר לישיבה שהקים בבבורויסק נידרש בהמשך) – אך תבונתו של הרב החדש, לפי מסורת זו, הביאה במהרה לשיכון ההתנגדות והמרתה בהערכה כללית¹². הרב"מ אטינגר נתמנה לכהונתו בין השנים תקע"ה-תק"פ (1815-1820) כפי הנראה¹³, והתמיד בה לאורך עשרות שנים, עד לאמצע המאה ה-19 (סביבות תרי"א, 1851).

---

¹⁰ ייתכן שמדובר באביו של ר' אברהם דוב גבאי (מתלמידי הרי"מ עפשטיין, יוזכר להלן, הערה 49), ר' משה גבאי "שהיה אחד מנכבדי העיר" כלשונו של רש"י גוטליב, **אהלי שם**, עמ' 54. יש לציין שגם חסידי חב"ד בהאלוסק ובברז'ין הסמוכות מופיעים ברשימת המנויים לגליא מסכת' (וכבר עמד על כך רי"מ מנדלוביץ', "דרשות מתוך כתביו של הגר"ד מנאוהרדאק זצ"ל", **ישורון** יב (תשס"ג), עמ' תשיג בהערה).

¹¹ קורותיו רוכזו לאחרונה בספרו של רא"י גורארי', **תולדות ברוך מרדכי**. פרקי הספר הראשונים עוסקים בתנודתו של הרב"מ בצעירותו בין ה"מתנגדים" לחסידים (ראו עמ' 24-26, 53-56, 69-76), אך דורשים קריאה ביקורתית, מאחר שרוב הפרטים והסיפורים מבוססים על מקור אחד בלבד – כתביו של האדמו"ר הריי"ץ שניאורסון – ואין בידינו כרוניקה המציגה את האירועים מן הזווית הנגדית. על כתיבתו ההיסטוריונית של האחרון, ראו: אטקס, **יחיד בדורו**, עמ' 130-143; אסף, **נאחז בסבך**, עמ' 111-119.

¹² ר"י ניסנבוים, **עלי חלדי**, עמ' 30-31.

¹³ בעבר היה מקובל לתארך את התמנותו לתקס"א/תקס"ב (1801), אולי מתוך הנחה שמשך כהונתו היה חמישים שנה (ראו: גורארי', **תולדות ברוך מרדכי**, עמ' 104-105, סלוצקי, **ספר בבורויסק**, עמ' 269), אולם להלן, נספח ב אות ג, ציינתי כמה ראיות לכך שבאמצע שנות התק"ע עדיין לא היה הרב"מ בבבורויסק (דוגמת המובא אצל ר' שלום דובער לוי, **מבית הגזנים**, ברוקלין תש"ע, עמ' שיב-שיג).

ב. משפחת הלוי עפשטיין

שמו של הנולד, "יחיאל מיכל", ניתן לו על שם אבי-סבו, ר' יחיאל מיכל הלוי עפשטיין מאונְרְצ'ה (אורצא, Urreca הסמוכה לסלוצק)¹⁴. משפחת "הלוי עפשטיין" המזרח-אירופית הריהי מפורסמת, עתיקה ומיוחסת, ורבים התגאו בהשתייכותם אליה ובקשריהם לדמויות מפורסמות במעלה הדורות שלה¹⁵; בדורות הסמוכים ניתן להזכיר לדוגמא את ר' אריה ליב הלוי עפשטיין אב"ד קניגסברג שבפרוסיה (כיום: המובלעת הרוסית Kaliningrad), "ראש משפחתנו הגאון המקובל האלקי בעל הפרד"ס", כלשונו של הרי"מ עפשטיין¹⁶.

אמנם, על פי רוב, קירבת הדם במשפחה מסועפת זו הריהי רחוקה למדי, ושם המשפחה "הלוי עפשטיין" איננו ערובה להיותו של המחזיק בו צאצא ישיר לרוב הדמויות המפורסמות של המשפחה במאות השנים האחרונות. נמחיש זאת בעזרת עץ היוחסין הבא, המציג את הקשר המשפחתי של הרי"מ עפשטיין לר' אריה ליב בעל 'הפרד"ס', וכן לשתי דמויות נוספות בנות דורו שלו: ר' יצחק אייזיק הלוי עפשטיין אב"ד הומל, מהמפורסמים שבחסידי חב"ד לדורותיהם, ור' אפרים מרדכי הלוי עפשטיין מנובהרדוק, שמפעל חייו היה תיעוד שושלת היחס של משפחת הלוי עפשטיין¹⁷. בהקשר זה אף הקדיש האחרון בשעתו מכתב מפורט לרישום ייחוסו של הרי"מ עפשטיין, כפי שמוסר בן-דורו ר' דוד טבלי האפרתי:

---

¹⁴ וולבריינסקי (נכדו), **לקורות עיר נאוואהרדאק ורבניה**, עמ' יג, וראו גם **מקור ברוך**, עמ' 714 וכן **שרי המאה**, עמ' 93-94. טעה רי"ל מימון כשכתב (שם) שרי"מ מאורצא היה סבו של הרי"מ עפשטיין; אף אם לא היו לפנינו שושלות היוחסין, הדבר אינו מסתבר ולו בשל העובדה שהרי"מ עפשטיין נולד כשאביו היה כבן 19, כאמור, כך שקרוב לוודאי שסבו (ר' צבי הירש) עדיין היה בחיים.

¹⁵ דוגמא בולטת היא בנו של הרי"מ עפשטיין, ר' ברוך עפשטיין, שהקדיש לכך כמעט כרך שלם בספרו **מקור ברוך**. לתולדותיהן של דמויות נוספות מבני המשפחה, מלבד 'גבורות הארץ' שיוזכר להלן, ראו גם **שרי המאה**, ו, עמ' 84-94.

¹⁶ הסכמה לספרו של קרוב משפחתו (הרחוק) ותושב נוברהרדוק, ר' אפרים מרדכי הלוי עפשטיין, **מירא דכיא**, וילנא תרל"ח.

¹⁷ זווית נוספת למורכבותם של קשרי המשפחה לאורך הדורות, בפרט כאלה שנוצרו על ידי נישואין, תומחש באמצעות ענף-היוחסין של ר' בעריש זיסמן, אחד מחתניו של הגביר שמעון-זיימל עפשטיין, אחי-סבו של הרי"מ עפשטיין (כלומר, ילדיו של זיסמן היו "בני דודים שניים" של הרי"מ עפשטיין). זיסמן עצמו היה נכדו של הגביר שלמה זלמן כהן מאוסטרה, חתנו של ר' דובעריש כ"ץ רפפורט ממז'בוז' שהיה חתנו של ר' מאיר מקונסטנטין בן ר' יעקב עמדין [יעב"ץ]

ובדבר יחס הגאון מוה' יחיאל מיכל אבד"ק נאווהרדאק שי', האריך אלי הרבה במכתבו אשר הגדיל לשלשל תפארת יחס הגאון הנ"ל לבית אבותיו משפחת עפשטיין נו"נ זי"ע, ש"ב [=נוחם נפש, זכותם יגן עלינו, שאר בשרן] הרב ר' אפרים מרדכי הלוי עפשטיין מח"ס גבורות הארי – ובאשר מכתבו מלא יחוסים על כל גדותיו, שמתו לו מקום בין יתר מכתבי שארי ומאהבי אשר הוסיפו לו יחוסים, וכתמר יפרחו, בספרי תוא"ש [=תולדות אנשי שם] ח"ב...¹⁸.

לא זכינו אמנם ליציאתו לאור של 'תולדות אנשי שם' חלק ב (עקב פטירתו הפתאומית של המחבר), יחד עם המכתב הנזכר שתוכנו להיכלל בו, אך סביר להניח כי רוב הפרטים שהיו באותו מכתב הוכללו בספרו של ר' אפרים מרדכי, 'גבורות הארי', אשר עץ היוחסין שלהלן מבוסס בעיקר על עבודתו¹⁹:

ובעצמו נכד של ר' חיים הכהן רפפורט מלבוב (ראו: שמואל זנוויל כהנא, **ענף עץ אבות**, קראקא תרס"ג, חלק הענפים, עמ' XII-XIII). מן העבר השני, ר' אברהם הלוי מרכניץ, סב-סבו של ש"ז עפשטיין (ושל ר' צבי הירש סבו של הרי"מ עפשטיין. ידוע גם כבעל שו"ת 'ברכת אברהם', אך ספר זה לא נדפס מעולם), היה חתנו של ר' נחמן הכהן רפפורט מדובנא, חתנו של ר' יוסף היילפרין מלבוב, שהיה חתנו של ר' מאיר [מהר"ם] מלובלין (עפשטיין, **גבורות הארי**, עמ' 22, וכן: ר' אריה אנשין, **כתבי הגר"י**, ירושלים תשס"ח, עמ' שיא). לא למותר לציין כי ר' נחמן רפפורט מן השושלת השנייה היה גם סבו של ר' חיים רפפורט מן השושלת הראשונה. "ייחוס" גנאלוגי שכזה נחשב למפואר למדי במונחי אותה תקופה.

¹⁸ האפרתי, **תולדות אנשי שם**, נספח עמ' 12. על רא"מ הלוי עפשטיין, שנפטר בקיץ תרע"ג, ראו **הצפירה**, כ"ח אב תרע"ג (שנה 39 גליון 187), עמ' 4.

¹⁹ עפשטיין, **גבורות הארי**, מהדורה מתוקנת: תרמ"ט (המכילה שינויים רבים לעומת המהדורה הראשונה, תר"ל), עמ' 22-24. השוו: וולבריינסקי ומרקוביץ, **לקורות עיר נאוואהרדאק ורבניה**, עמ' יג; משה מרקוביץ, **שם הגדולים השלישי**, וילנא תר"ע, א, עמ' 38-39; **מקור ברוך**, עמ' 714. חלקם ציינו את ר' מאיר הלוי כבנו של ר' אברהם אב"ד בריסק, אך ב'גבורות הארי' הוא מתועד כנכדו (שיבושים מהותיים יותר מצויים אצל ר"א שטרן, **מליצי אש**, ה, דף צח ע"א). באשר לבניו של ר' אברהם אב"ד בריסק, בנו הידוע הוא ר' יחיאל מיכל רופא, חתנו של ר' מרדכי יפה בעל ה'לבוש' (ראו: י"ל שפירא, **משפחות עתיקות בישראל**, תל אביב תשמ"ב, עמ' 384), אך ככל הנראה אין הוא קשור לשושלת הנוכחית, הנמשכת מן הבנים האחרים (רא"מ עפשטיין מציין: "ולא נודע לי שמותם"; הוא מזכיר גם דמויות נוספות במשפחה לאורך הדורות, דוגמת ר' יחיאל מיכל בעל 'קיצור של"ה' ור' קלונימוס קלמן בעל 'מאור ושמש', וכותב כי "אמנם כולם בני איש אחד המה ומשורש אחד המה מסתעפים למעלה ראש, אך סדר ההשתלשלות דור אחר דור נעלם ממני" (עפשטיין, **גבורות הארי**, עמ' 23-24).

בין קרוביו הישירים-יותר של הרי"מ עפשטיין ניתן להזכיר את הגביר שמעון זיימל עפשטיין, אחי-סבו, שבאותה תקופה – הרבע השני של המאה ה-19 – התגורר גם הוא בבוברויסק, והיה מי שהכניס את אחיינו ר' אהרן יצחק (אבי הרי"מ עפשטיין) לעסקי הבניין והקבלנות; לימים עבר לווארשא, בה נפטר בשנת תרט"ו (1856)²⁰; אחד מבניו היה ר' יהודה-יודל הלוי עפשטיין, מחבר ספר 'מנחת יהודה' על הש"ס²¹.

ג. ימי צעירותו ונישואיו

מן המידע המועט הקיים על שנותיו הראשונות של הרי"מ עפשטיין, אנו מוצאים אזכור אגבי ללימודיו ב"חדר" המסורתי²², ולפי עדות מאוחרת שנמסרה בשם קשישים בני העיירה, כבר בילדותו ניכרה בו "נטייה מיוחדת להלכות פסוקות"²³. אמנם, מוסכם על כותבי תולדותיו שכוונותיו הראשונות היו להמשיך בדרכו של אביו ולהיות כמוהו סוחר הקובע עיתים לתורה²⁴; בכיוון זה מסופר שלאחר שסיים את לימודיו הבסיסיים החל עוד בהיותו נער צעיר לעסוק במסחר, מן הסתם בהכוונת אביו: "בשחרותו פנה גם הוא אל המסחר, אם כי במדה מצומצמת"²⁵. שליטתו המלאה של הרי"מ עפשטיין בשפה הרוסית, הן בדיבור והן בכתובה – דבר שנחשב באותו דור לתכונה נדירה בקרב רבנים מסוגו²⁶ – משקפת אף היא את השפעת בית הוריו ואת המגמה בה חונך בילדותו.

²⁰ סלוצקי, **ספר בוברויסק**, עמ' 31; וכן: **מקור ברוך**, עמ' 830-831. וראו גם שמואל יונין, **נחלת עולמים**, עמ' 33. מן הכתוב שם, בין השאר, מוכח שש"ז אפשטיין היה דודו של ר' אהרן יצחק, ולא אחיו כפי שכתב בטעות קרוב-משפחתם ר' חיים ברלין (ראו מכתבו בספרו של רד"ט האפרתי, **תולדות אנשי שם**, נספח עמ' 11).

²¹ לתולדותיו ראו בהקדמת ספרו **מנחת יהודה**, ווארשא תרל"ז, עמ' 6-7; יונין, שם, עמ' 72-73; **מקור ברוך**, עמ' 852. על אודות בנים נוספים של ש"ז עפשטיין, ראו שם, עמ' 891; יונין, שם, עמ' 58-59; ה"נ מגיד, **עיר ווילנא**, עמ' 247-249. ראו גם ספרה של בת ר' יהודה-יודל, פאולין וונגרוף, שתורגם בחלקו לאנגלית בהוצאת אוניברסיטת מרילנד: Pauline Wengeroff, *Rememberings: The World of a Russian-Jewish Woman in the Nineteenth Century*, Bethesda (MD) 2000, pp 1-25, 80-107.

²² **מקור ברוך**, עמ' 853.

²³ כך מביא **שרי המאה**, ו, עמ' 97.

²⁴ כפי שמוסר מפי רי"ל מימון, שם, עמ' 99, וראו המקורות הנזכרים בהערות שלהלן.

²⁵ **מקור ברוך**, עמ' 1164, וראו גם **שרי המאה**, שם.

²⁶ כאלה שגדלו במחצית הראשונה של המאה ה-19. על שליטתו של הרי"מ עפשטיין ברוסית ראו

על האופן בו התייחס אביו של הרי"מ עפשטיין, ר' אהרן יצחק, ללימוד תורה ב"משרה מלאה", סיפר לימים נינו ר' מאיר בר-אילן (שהספיק להכירו בשנות חייו האחרונות): "עד זיקנה מופלגת לא הבין ה'סבא' כמה דברים [...] קשה היה לו להבין, כיצד מרבים כל כך בלימוד: 'פרק במשניות - מהיכא תיתי. דף גמרא לפעמים - גם זה ניחא. אבל לשבת יומם ולילה וללמוד, כיצד מתחשק דבר זה?'...²⁷ לא מדובר כאן אפוא בדגם המוכר-לעייפה של "צמיחת גדול" - אשר כבר מימי ינקותו בולט כעילוי שכל מעייניו בתורה בלבד והוריו אינם שואפים דבר מלבד שבנם יוקדש לחיים של לימוד²⁸ - אלא בתהליך הדרגתי ומורכב יותר.

לדברי בנו של הרי"מ עפשטיין, ר' ברוך, לשינוי בכיוון חייו של הנער הצעיר אחראי בעיקר אדם אחד, והוא: ר' אליהו גולדברג, מתלמידיו של ר' חיים מוולוז'ין, שכיהן באותה תקופה כרבה של העיירה פאריץ' (Parwich) הסמוכה, כ-50 ק"מ מבבורויסק²⁹. לפי המסופר, השניים נפגשו בצורה מקרית כמעט, ב"סעודת מצוה" שהתקיימה בבבורויסק, ובה התרשם הר"א גולדברג מהנער הצעיר עד כדי ששכנע את הוריו ש"סיעו אותו כולו מעסקיהם ולהקדישו כולו לעמל התורה"³⁰. בהשפעת הר"א גולדברג עזב הנער את עיסוקיו והחל ללמוד תורה, וכעבור זמן לא רב, יצא ללמוד בישיבה המפורסמת בוולוז'ין (Volozhin), שבראשה עמד אז ר' יצחק

להלן, פרק שביעי, הערה 6-7. ניתן לציין לשם השוואה שגיסו, הנצי"ב מוולוז'ין, לא ידע רוסית כלל; ראו המובא אצל שטמפפר, **הישיבה הליטאית בהתהוותה**, עמ' 254.

²⁷ **מוולוז'ין עד ירושלים**, עמ' 275. אמנם, הוא מדגיש מאידך שסבו הרי"מ עפשטיין היה בעל גישה שונה, וכמעט הפוכה, כלפי לימוד התורה: "לא הבין כיצד אדם אינו רוצה להתמיד בלימוד" (הערכה זו מבוססת, כמובן, על תקופת חייו המאוחרת של הרי"מ עפשטיין, אז הכירו נכדו ר"מ בר-אילן), ואף נודע בנעוריו לבעל כשרונות טבעיים.

²⁸ דגם שבלוני זה רווח ברבים מביטוייה הספרותיים של ההגיוגרפיה האורתודוקסית. ראו: אסף, **נאחז בסבך**, עמ' 29-30 (הערה 29, וכן הערה 11). הבעייתיות ההיסטוריונית אינה בעצם קיומו של הדגם הזה - שלעיתים התממש בצורה זו או אחרת - אלא בנטייה להחילו (כולו או חלקים ממנו) באופן אוטומטי על תולדותיו של כמעט כל רב גדול שחי בעת החדשה. בנושא זה, ראו: קליבנסקי, **הישיבות הליטאיות במזרח אירופה**, עמ' 19-21.

²⁹ לתולדותיו של הר"א גולדברג ראו להלן נספח ג.

³⁰ **מקור ברוך** שם, וראו גם עמ' 1635, 1174. ר"ב עפשטיין כותב ש"בעת היא" כבר כיהן הר"א גולדברג כרבה של בבבורויסק, אך זו טעות - הלה נתמנה לכך בשנת תרי"ב (על כך ראו בנספח ב), כשהרי"מ עפשטיין כבר היה אברך ובוגר ישיבת וולוז'ין.

(איצ'לה), בנו של מייסד הישיבה ר' חיים³¹. אין בידינו תיארוך מדויק של מועד לימודי הרי"מ עפשטיין בישיבה, שלפי דברי בנו נמשכו כשנתיים, אך ככל הנראה מדובר בשנים תר"ז-תר"ט (1847-1849) או מעט קודם לכך³².

סיפור מעניין מקורותיו של הרי"מ עפשטיין בוולוז'ין, נשמר לימים על ידי ר' משה שמואל שפירא, ששמע אותו מבעל המעשה בשנת תרס"ה – כמעט שישים שנה לאחר האירועים. בימי החורף הקרים בוולוז'ין לא היה קל לחצות את המרחק שבין המקום בו ישנו התלמידים אל בניין הישיבה, ולכן הרי"מ עפשטיין, שנודע בישיבה בכינוי "הבוברויסקי", העביר את מיטתו לחדר קטן שהיה סמוך לבית המדרש – מעין מחסן או עזרת נשים – על מנת שיוכל להשכים קום וללמוד "בראש האשמורת השלישית"; אולם כשגילה זאת ראש הישיבה, ר' איצ'לה, לא אהב את המעשה, שהיה כרוך בהפרת סדרי הישיבה, וציווה על השמש להחזיר את המיטה למקומה המקורי³³.

בתקופת לימודיו בוולוז'ין נפגש הרי"מ עפשטיין עם ר"מ צעיר, חתנו של ראש הישיבה (ר' איצ'לה), הלא הוא ר' נפתלי צבי יהודה ברלין – שלימים יהיה בעצמו ראש ישיבת וולוז'ין לאורך עשרות שנים. סביר להניח שמפגש זה הוא שהביא לכך שבסמוך לסיום לימודיו של הרי"מ עפשטיין בוולוז'ין, נעשה הוא לגיסו של הנצי"ב: נשא לאשה את אחותו מיכלה, בת הגביר ר' יעקב ברלין ממיר (Mir)³⁴.

---

³¹ ראו: אייזנשטדט, **דור רבני וסופריו**, ספר ראשון עמ' 43; **מקור ברוך**, עמ' 1195, והמקורות שלהלן.

³² **מקור ברוך**, שם מתארך זאת לשנים תר"ב-תר"ג, אך בלתי סביר שאביו יצא ללמוד בוולוז'ין כבר בגיל 14, ומתיאורו הכללי שלו עצמו (שם עמ' 1164) עולה שלימודיו המסודרים של אביו החלו מאוחר יותר. מן הצד השני, ר' איצ'לה מוולוז'ין נפטר בשנת תר"ט, כך ששנות לימודיו של הרי"מ עפשטיין אצלו החלו לכל המאוחר בתר"ז. ואכן, ר"ב עפשטיין (שם, עמ' 1919 הערה ב) מספר על שיחה של אביו עם ר' איצ'לה בשנת פטירתו של האחרון – כלומר שבתר"ט עדיין היה אביו בוולוז'ין.

³³ שפירא, **רבי משה שמואל ודורו**, עמ' 42. שם נכתב שאת הסיפור שמע מן הרי"מ עפשטיין בשנת תרס"ז, אך ראו שם, עמ' 208-209, מכתב מוקדם יותר משנת תרפ"ד (לעומת המאמר שנכתב בתשכ"ג – ראו עמ' 26), ובו סיפר רמ"ש שפירא ששמע זאת בעת ביקורו של הרי"מ עפשטיין בוילנא בשנת תרס"ה.

³⁴ **מקור ברוך**, עמ' 941. כאן המקום לתמוה על המקום האפסי שמקדיש ר"ב עפשטיין לדמותה של אמו, לעומת עשרות עמודים שהאריך בהם על קרובי משפחה רחוקים יותר. על אביה, ר"י ברלין, ראו שם עמ' 941-1137; נולד בשנת תקנ"ד, היה סוחר טקסטיל ותלמיד חכם, ואשתו היתה